

De Ter Kamerenabdij

De Ter Kamerenabdij en omgeving (GOB).

Inhoud

Geschiedenis	3
Plan A	
Plan B	
De abdijkerk	11
<i>Het koor</i>	
<i>Het schip</i>	
<i>De Onze-Lieve-Vrouwkapel</i>	
<i>De Sint-Bonifatiuskapel</i>	
<i>De hoofdgevel</i>	
<i>Het “klein klooster”</i>	
Het klooster	18
<i>De oostvleugel en de kapittelvleugel</i>	
<i>De zuidvleugel</i>	
<i>De noordvleugel</i>	
<i>De westvleugel</i>	
<i>De binnenplaats</i>	
Het abdispaleis	24
Het voorplein	27
<i>Het presbyterium</i>	
<i>Het dienstgebouw</i>	
<i>Het halfrond en de toegangspoort</i>	
De zuidelijke binnenplaats	31
<i>Het dienstgebouw</i>	
<i>De infirmerie en de abdijschool</i>	
Het landbouwgedeelte	34
De ringmuur	36
De gebouwen van de militaire school	38
De tuinen	40
De Sint-Bonifatiuskapel	43
Bronnen	44

Redactie, onderzoek en foto's:

Marc Meganck, DML

2016

© Gewestelijke
Overheidsdienst Brussel,
Directie Monumenten en
Landschappen, CCN -
Vooruitgangstraat 80, 1035
Brussel.

Verantwoordelijke uitgever A.
Verkruyssen

De voormalige Ter Kamerenabdij is een van de best bewaarde cisterciënzerkloosters in onze contreien, samen met de Bijloke (Gent), Herkenrode (Hasselt), Marche-les-Dames (Namen) en La Ramée (Geldenaken). Het is ook het meest volledige buitenstedelijke kloostergeheel van het ancien régime in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. De abdij, die rond 1200 werd gesticht, werd in 1796 opgeheven; ze is zo goed bewaard gebleven doordat de gebouwen na het vertrek van de kloosterzusters bijna permanent werden bewoond. In de 19e eeuw werd het complex aanvankelijk ingenomen door twee landbouwbedrijven, daarna door een bedelaarskolonie, de Koninklijke Militaire School en het Militair Cartografisch Instituut. Thans wordt het verdeeld tussen de *Ecole Nationale Supérieure des Arts Visuels* (La Cambre), het Nationaal Geografisch Instituut (NGI) en de parochie Onze-Lieve-Vrouw Ter Kameren en Sint-Philippus Neri.

Tijdens het interbellum werd de abdij grondig gerestaureerd. De meeste gebouwen en de tuinen dateren uit de 18e eeuw. De oudste elementen zijn de 14-eeuwse abdijskerk en het klooster en zijn bijgebouwen, waarvan sommige tot de 13e eeuw teruggaan.

De site ligt schrijlings op het grondgebied van de gemeente Elsene en dat van Brussel Stad, tussen de Emile De Motlaan, de Emile Duraylaan en de Louizalaan, de Kloosterdreef en de Rode-Kruissquare.

Geschiedenis

Het ontstaan van de Ter Kamerenabdij gaat terug tot eind 12e begin 13e eeuw. Rond 1200 wenste Gisela, een Brusselse zuster die mogelijk toen al de Regel van Benedictus volgde, in het dorp Elsene een cisterciënzerklooster op te richten. De orde van Cîteaux kende begin 13e eeuw haar hoogtepunt, niet alleen in Brabant maar ook in Vlaanderen en in het prinsbisdom Luik – in de middeleeuwen werden in de voormalige Nederlanden ongeveer 85 cisterciënzerinnenkloosters opgericht.

De stichting van de Ter Kamerenabdij werd aangemoedigd door de hertog van Brabant, Hendrik I, en zijn echtgenote, Mathilde van Boulogne. In 1201 schonken zij een terrein in het gehucht *Pennebeke*, aan de bron van de Maalbeek, aan een kleine gemeenschap van vrouwen die Gisela rond zich had geschaard. Het hertogelijke echtpaar verzekerde daarnaast ook het materiële bestaan van de kloosterzusters door hun drie *mansi* land en bos te schenken (ongeveer 35 hectare). Gisela liet een aan Maria toegewijd oratorium bouwen, samen met enkele bescheiden woningen voor haarzelf en haar gezellinnen. Uit nederigheid wou ze niet aan het hoofd van het klooster staan, en zo werd Gertrudis de eerste abdis van Ter Kameren.

Naast de onschatbare hulp van het hertogelijke echtpaar, genoot de nieuwe gemeenschap ook de steun van de abdij van Villers (Waals-Brabant), die er het vaderschap over kreeg. De cisterciënzerorde schreef immers voor dat elke vrouwenabdij onder de verantwoordelijkheid van een mannenabdij moest staan, vooral wat

De Eendenpoel, een van de bronnen van de Maalbeek (foto 2016).

betreft spirituele aangelegenheden (het sturen van priesters, biechtvaders of lekenbroeders voor het oprichten van de gebouwen). Later ging dit vaderschapsrecht over op de abdij van Cambron (Henegouwen), die het tot aan het einde van het ancien régime uitoefende.

De plek die voor de vestiging van het klooster werd uitgekozen, voldeed perfect aan de criteria van de “woestenij van de cisterciënzers”: een geïsoleerde plaats die tot spiritualiteit noopte. Toen Ter Kameren werd opgericht, was dit inderdaad nog een afgelegen site aan de ingang van het Zoniënwoud. Ze lag een beetje verwijderd van het dorp Elsene, achter enkele vijvers die door de Maalbeek werden gevoed, en van de stad Brussel, twee kilometer verderop. De aanwezigheid van water, bossen en steengroeven vergemakkelijkte de oprichting van de eerste kloostergebouwen.

De Vijvers van Elsene en de Ter Kamerenabdij ca. 1750 (ARA, Kaarten en plattegronden in handschrift, 643).

De abdij kreeg de naam *Camera beatae Mariae*, of “Kamer van Onze-Lieve-Vrouw”, wat uiteindelijk “Ter Kameren” werd. In 1202 werd het bestaan van de gemeenschap bevestigd door de bisschop van Kamerijk, Jan II van Bethune. De vrijgevigheid ten opzichte van de gemeenschap groeide, te beginnen bij de hertog van Brabant zelf. Hoewel hij niet als de officiële stichter van de abdij geldt, was Hendrik I hoe dan ook de belangrijkste weldoener uit de beginperiode. In mei 1210 schonk hij de *Coren Molen* aan de religieuzen, een watermolen die hij ter hoogte van het huidige Flageyplein op de Maalbeek had laten bouwen. In datzelfde jaar gaf hij de kloosterzusters toestemming om in de vijver die het dichtst bij het klooster lag, de hoeveelheid vis te vissen die nodig was om de kloostergemeenschap gedurende één dag per week van voedsel te voorzien. Tegelijkertijd schonk hij hun 50 bunder bossen, moerasland en grond in Sint-Genesius-Rode (Vlaams-Brabant). In 1223 verleende hij de religieuzen het weiderecht in het Zoniënwoud. Hendrik II, hertog van Brabant van 1235 tot 1248, volgde zijn vaders voorbeeld en schonk de abdij onder meer 85 bunder bossen in Vilvoorde (Vlaams-Brabant). Na de hertogen deden ook de grote adellijke

De Corenmolen in het midden van de 18e eeuw (ARA, Kaarten en plattegronden in handschrift, 643).

families en burgers uit de Brabantse steden een indrukwekkende reeks giften aan de nieuwe abdij, onder meer de kasteelheren van Brussel en de ridder van Ledeberg, die trouwens zijn naam gaf aan de hoeve binnen de kloosteromheining, de “hoeve van Ledeberg”.

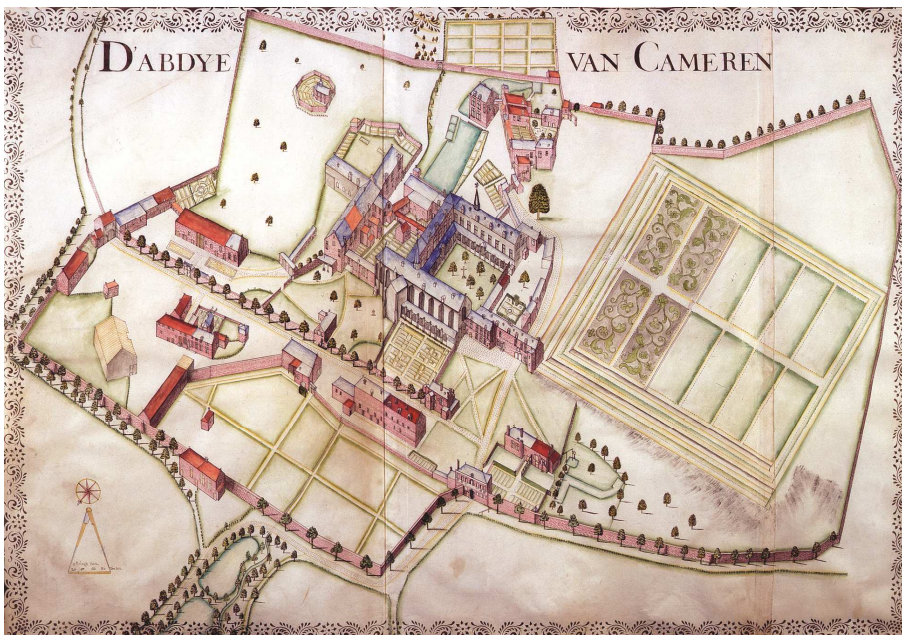
Dankzij deze opeenvolgende schenkingen van prinses, edellieden en burgers (land, bos, molens, landbouwgrond, tienden...) kon het domein gestaag groeien en kende de kloostergemeenschap een opmerkelijke materiële bloei. Hun goederen werden beschermd door verscheidene pauselijke bullen, door de bisschoppen waarvan de gemeenschap afhing, en door de oversten van de orde van Cîteaux. In een mum van tijd werd Ter Kameren een welvarende abdij, zelfs een van de rijkste en machtigste van Brabant. Het domein groeide het meest eind 13e eeuw, hoewel ook in de volgende eeuw nog enkele territoriale uitbreidingen plaatsvonden. De faam van de abdij werd eveneens verzekerd door twee bekende figuren die er het einde van hun leven doorbrachten: de heilige Aleidis van Schaarbeek († ca. 1250), een door lepra getroffen mystica, en de heilige Bonifatius († 1261), theoloog en bisschop van Lausanne, die in het koor van de eerste abdijkerk werd bijgezet.

Voor de 14e en 15e eeuw is het bronnenmateriaal helaas schaarser. Het klooster werd zwaar beschadigd tijdens de oorlogen die Brabant teisterden, vooral tussen 1478 en 1490. In deze woelige periode zochten de kloosterzusters herhaaldelijk bescherming in Brussel, op de Koudenberg, niet ver van het huidige Koningsplein. In deze zware omstandigheden was het normaal dat de kloosterregel minder streng werd toegepast. Het was wachten tot de hervormingen die abdis Maria de Mol (1490-1512) doorvoerde voordat de abdij opnieuw tot bloei kwam. In 1496 telde de gemeenschap 22 geprofeste kloosterlingen (die dus de gelofte van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid hadden afgelegd), een twintigtal lekenzusters (belast met handenarbeid en wereldlijke aangelegenheden), een biechtvader, twee kapelaans en verscheidene bedienden en werklieden. In 1526 waren er 30 geprofeste kloosterlingen, een aantal dat vergelijkbaar was met de meeste cisterciënzerinnenkloosters uit die tijd.

Ook de Godsdienstoorlogen van de tweede helft van de 16e eeuw brachten de abdij heel veel schade toe. In 1578 werd ze door de calvinisten geplunderd en in 1581 werd ze door de troepen van Alexander Farnese in brand gestoken. De zusters moesten opnieuw hun toevlucht zoeken in hun refugehuis in Brussel. De zowel materiële als geestelijke decadentie, gekoppeld aan een grote onzekerheid, bedreigde het voortbestaan van de gemeenschap. Pas in 1599 keerden de zusters naar het klooster terug. De wederopbouw verliep in verscheidene fases en duurde tot medio 17e eeuw, hoofdzakelijk onder abdis Joanna de Penin (1599-1642). Op 01.08.1597 kende de Spaanse koning Filips II een uitzonderlijke subsidie van 3000 pond toe voor de wederopbouw van de kerk. Gelukkig leverden het Zoniënwoud en een naburige steengroeve een groot deel van de materialen die nodig waren voor de restauratie van de kerk en het klooster. Maar de schade was zo aanzienlijk dat de zusters nog eens ongeveer 10.000 florijnen moesten lenen om de abdij

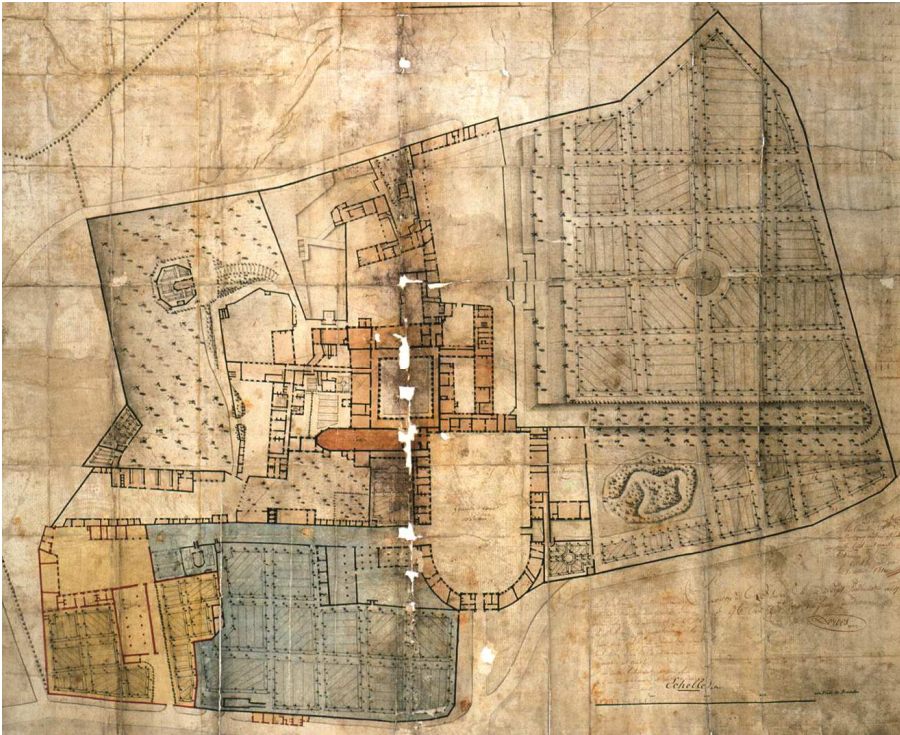
te restaureren. Ook de aartshertogen Albrecht en Isabella deden hun duit in het zakje: op 18.08.1614 verleenden ze de abdij een subsidie van 300 pond van 40 Vlaamse groten voor de herinrichting van de slaapzaal.

Ook tijdens de eerste helft van de 17e eeuw moesten de cisterciënzerinnen nog meermaals naar Brussel vluchten; deze herhaalde verhuizingen maakten de strikte naleving van de regel eens te meer moeilijk. Later kreeg de abdij een reeks “sauvegardes”, waardoor ze gespaard bleef tijdens de vijandelijkheden, met name tussen 1678 en 1709. Nog in die periode liet abdis Isabella van Grobbendonk (1683-1709) de kerk restaureren en de weg langs de vijvers opnieuw aanleggen, en verbond ze het klooster met het dorp Elsene. Voor de abdij begon een nieuwe bloeiperiode. Op de grondatlas die Guillaume Couvreur tussen 1716 en 1720 opstelde, zijn alle details van het domein te zien. Ter Kameren had aanzienlijke bezittingen in heel Brabant, in Sint-Pieters-Leeuw, Vilvoorde, Ukkel, Sint-Genesius-Rode, Elsene, Hoeilaart, Vorst, Machelen, Wezembeek, Etterbeek, Boondaal... Daarnaast bezat ze vier huizen in Brussel en een vijftiental in het dorp Elsene, waar ze ook verscheidene hoeven bezat. Dezelfde atlas bevat ook een zicht op de abdij vóór de grote wijzigingen die tijdens de laatste decennia van de 18e eeuw plaatsvonden. Net als andere abdijen, zoals die van Vorst of Dielegem (Jette), werd Ter Kameren immers nog verbouwd kort voor ze werd opgeheven. De ruimte bestemd voor de kloosterlingen bleef grotendeels ongemoeid: het waren vooral de abdiswoning, de hoofdingang van het klooster, het voorplein en de bijgebouwen die werden verbouwd. Blijkbaar bestond er begin 18e eeuw al een heel gedetailleerd verbouwingsplan, dat onder de vier laatste abdisen geleidelijk werd uitgevoerd.

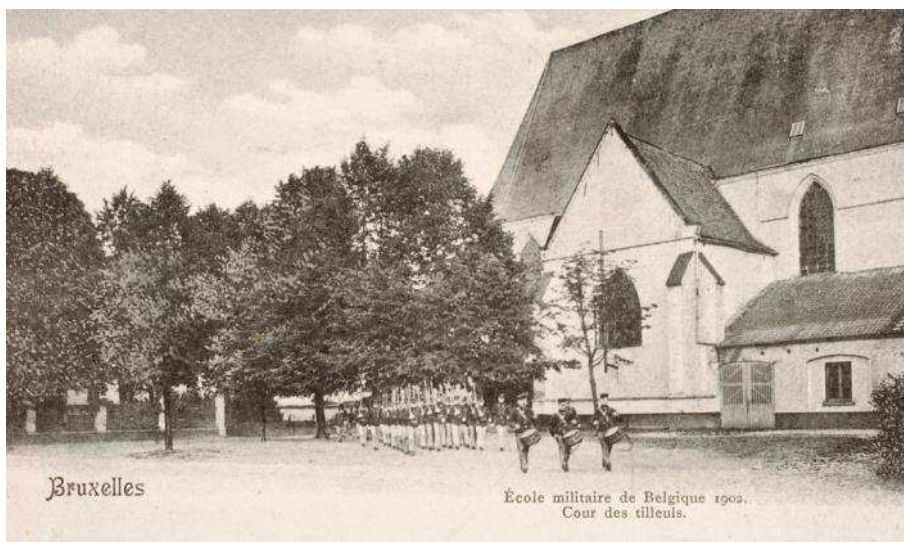
Kaart uit de atlas van de goederen van de Ter Kamerenabdij, G. Couvreur, 1716-1720 (ARA, Kaarten en plattegronden in handschrift, 8676/A).

In 1796 werd de Ter Kamerenabdij bij decreet van de Republiek opgeheven en werden haar bezittingen als nationaal goed verkocht. De gemeenschap viel uiteen en de gebouwen en het domein werden openbaar geveild. In 1797 werd het klooster gekocht door Raphaël De Coster, een voormalige broeder van de Sint-Pietersabdij in Gent. Een jaar later verkocht hij het aan de Brusselaar Michel-Jean Simons, die het abdispaleis tot een groot buitenverblijf wou omvormen en de kerk en de kloostergebouwen wou afbreken; wegens geldgebrek moest hij echter van dit plan afzien. In 1805 vestigden zich een katoenfabriek en twee landbouwbedrijven op een deel van de site.

Plan opgemaakt na de opheffing van de abdij, 1797 (ARA, Kaarten en plattegronden in handschrift, 2159).

In 1810 kocht de regering het oude kloosterdomein en vestigde er een “bedelaarskolonie”. Deze hybride instelling, tussen een gesticht en een gevangenis in, was een plaats waar bedelaars, zwervers en prostituees werden opgesloten en aan het werk gezet met het oog op hun moreel herstel. De bedelaarskolonie bleef open tot in 1870, toen ze naar Merksplas (Antwerpen), Brugge en Ruiselede (Oost-Vlaanderen) werd overgebracht. In 1872 vestigden de Koninklijke Militaire School en het Militair Cartografisch Instituut zich op de site. De school verhuisde in 1908, maar het Cartografisch Instituut – dat in 1976 tot Nationaal Geografisch Instituut werd omgedoopt – neemt nog altijd een deel van de gebouwen in.

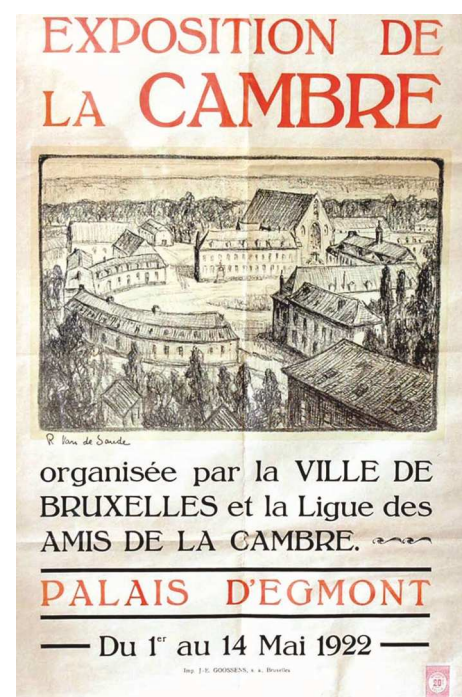

De voormalige abdijkerk ten tijde van de militaire school, 1902 (coll. Belfius Bank-Koninklijke Academie van België © KAB-GOB).

Tijdens de Eerste Wereldoorlog nam het Duitse leger zijn intrek in de abdij en werd het complex herhaaldelijk geplunderd. Na de oorlog raakte het in verval, in die mate zelfs dat in de jaren 1920 een *Ligue des Amis de la Cambre* werd opgericht onder impuls van Guillaume Des Marez, stadsarchivaris van Brussel, en woonachtig in de Vijverwijk van Elsene (zie Klauwaertslaan 11), en abt Maxime-Antoine Carton de Wiart, pastoor van Onze-Lieve-Vrouw Ter Kameren en Sint-Philippus Neri, die in 1921 was aangesteld. Meer dan twee decennia lang ijverde deze vereniging voor het behoud en de restauratie van het kloostercomplex. Een eerste fase van de werken werd tussen 1907 en 1923 door architect Emar Collès uitgevoerd, een tweede, vanaf 1923 door uitgevoerd door architect Guillaume-Chrétien Veraart, met de kostbare hulp van Guillaume Des Marez. De werken hadden betrekking op de kerk, het klooster, de Sint-Bonifatiuskapel, de tuinen en de oude reftermuur.

Ondertussen is de abdij beschermd: de kerk, het presbyterium en het klooster sinds 30.06.1953, alle andere abdijgebouwen (met uitzondering van de bijgebouwen van de Militaire School) en de architectuurelementen van de tuinen gelegen op grondgebied Brussel sinds 06.05.1993 (Plan A).

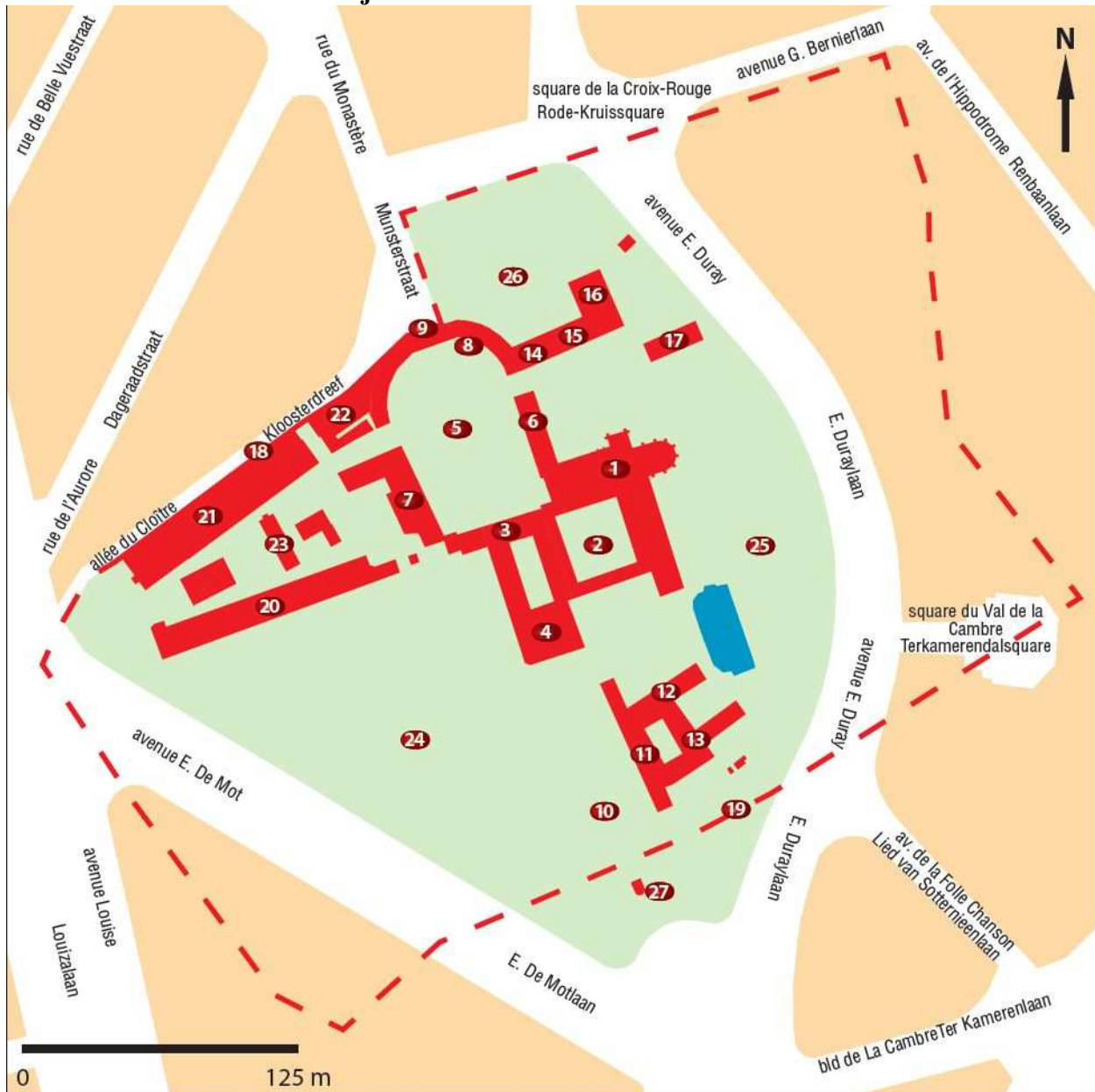
De huidige perimeter geeft slechts een gedeeltelijke indicatie van hoe groot de abdij was aan het einde van het ancien régime. Voor de aanleg van E. De Motlaan en de E. Duraylaan in het kader van de Wereldtentoonstelling van 1910 op de Solbosch, werd een stuk van het landbouwgedeelte ingepalmd en werden ook de tuinen verkleind.

Affiche van een tentoonstelling georganiseerd door de *Ligue des Amis de la Cambre* om fondsen in te zamelen voor de restauratie van de abdij, 1922 (APC).

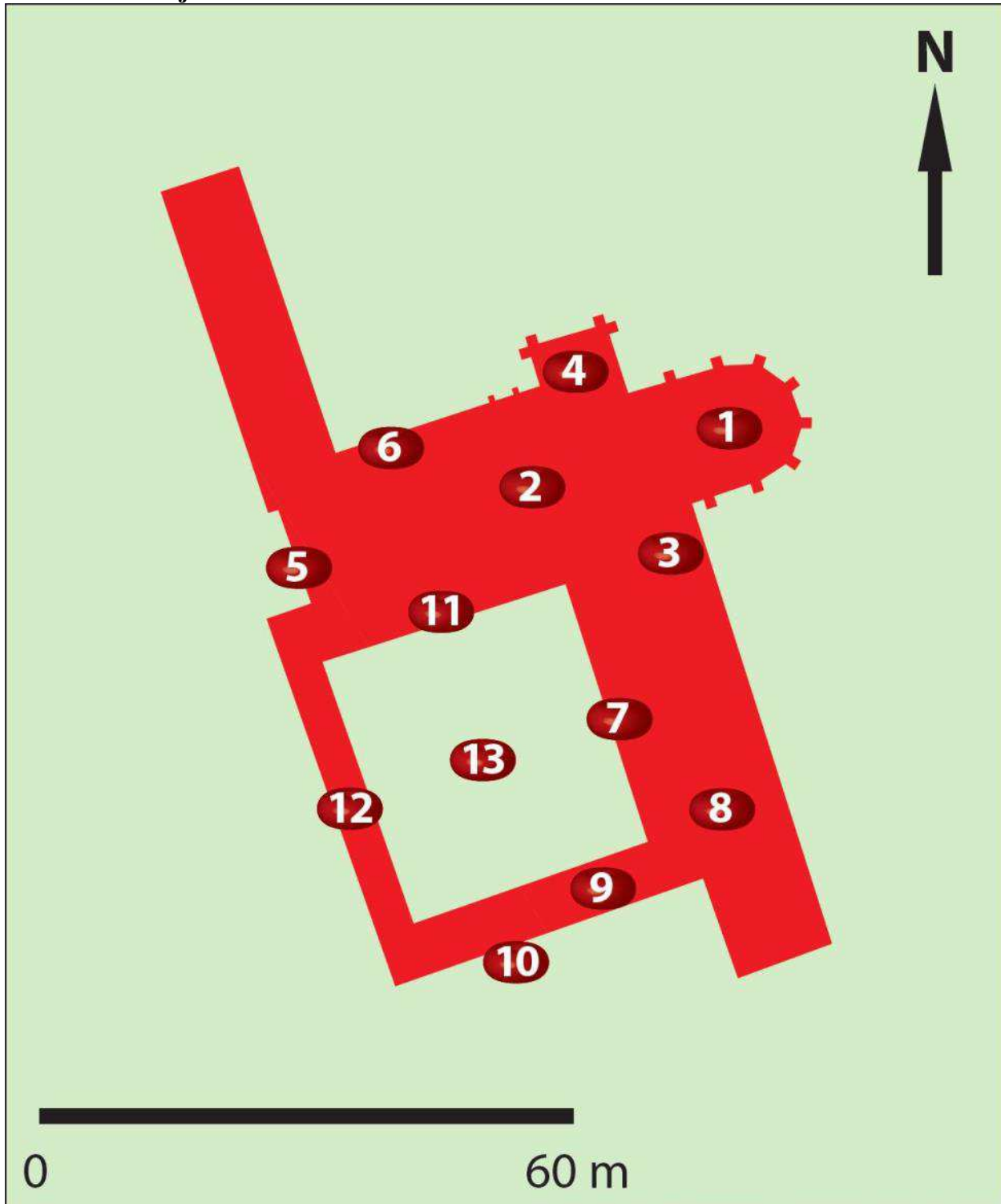

Plan A : de Ter Kamerenabdij

1. Kerk	15. Koetshuis
2. Kloostergang	16. Schuur
3. Abdispaleis	17. Oven
4. Bijgebouwen van het abdispaleis	18. Overblijfselen van de ringmuur
5. Voorplein	19. Overblijfselen van de ringmuur
6. Presbyterium	20. Zuidelijke vleugel van de militaire school ("blok A")
7. Dienstgebouwen	21. Noordelijke vleugel van de militaire school ("blok A")
8. Halfrond	22. Conciërgewoning
9. Hoofdingang	23. Eigentijdse bijgebouwen van het NGI
10. Zuidelijke binnenplaats ("Promenade van de abdisen")	24. Terrastuinen
11. Dienstgebouwen van de zuidelijke binnenplaats	25. Oostelijke tuin
12. Infirmierie	26. Noordelijke tuin
13. School	27. Sint-Bonifatiuskapel
14. Stallen	

Plan B : de abdijkerk

1. Koor
2. Schip
3. Zuidelijke zijkapel
4. Noordelijke zijkapel
5. Hoofdgevel
6. "Klein klooster"
7. Oostelijke galerij van de kloostergang

8. Kapittelvleugel
9. Zuidelijke galerij van de kloostergang
10. Muur van de voormalige refter
11. Noordelijke galerij van de kloostergang
12. Westelijke galerij van de kloostergang
13. Kloosterhof

De abdijkerk

De oude abdijkerk van Ter Kameren is een van de opmerkelijkste voorbeelden van cisterciënzerkerken in onze contreien. Omstreeks 1200 liet zuster Gisela een eerste sanctuarium bouwen dat wellicht van hout was gemaakt voordat het werd vervangen door een stenen bidkapel. Een stuk van die kapel zou kunnen overeenstemmen met de zuidelijke zijkapel (13e eeuw) van de huidige kerk. Rond 1340 begon de bouw van de kerk met het koor. Het schip stamt uit de tweede helft van de 14e eeuw, terwijl de hoofdgevel (westzijde) tot ongeveer 1400 teruggaat. Eind 14e begin 15e eeuw lijken de werken in elk geval klaar te zijn geweest; in 1395 verkocht de abdij een steengroeve aan Brussel, wat doet vermoeden dat ze geen behoefte meer had aan steen en dat het metselwerk van de kerk voltooid was. De kerk kan mogelijk worden toegeschreven aan hertogelijk meestermetselaar Adam Gheerys; hij bouwde ook de kerk van Vilvoorde – die tijdens het ancien régime tot het domein van Ter Kameren behoorde – evenals de priorijkerk van het Rood-Klooster in Oudergem.

↑ De kerk en de ringmuur van de abdij in 1703 (ARA, Kaarten en plattegronden in handschrift, 3056).

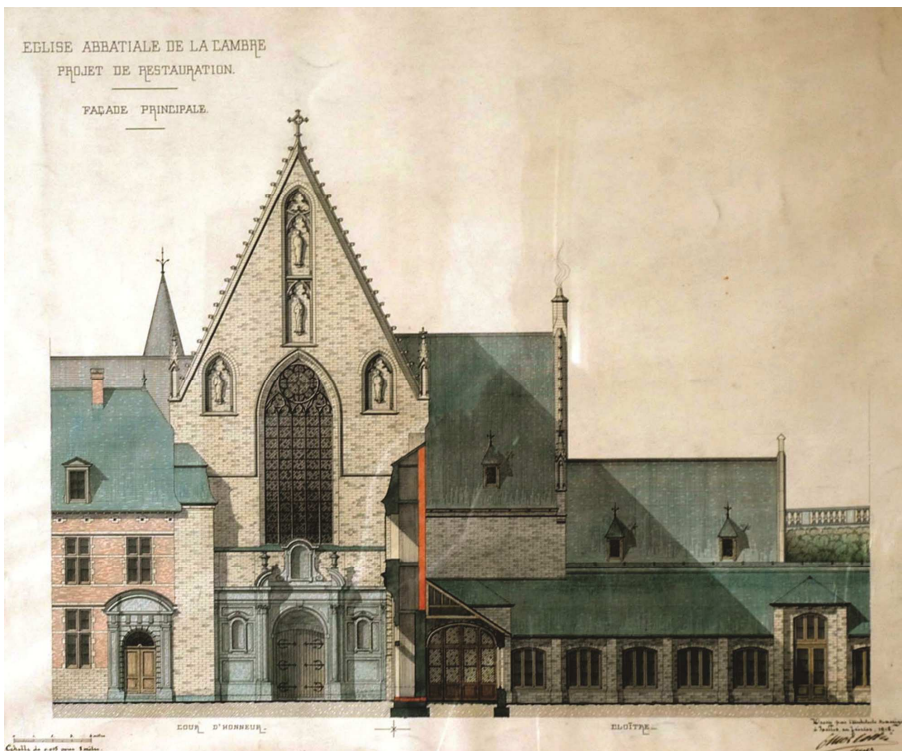
← De hoofdgevel van de voormalige abdijkerk (foto 2016).

Het gaat om een gebouw in gotische stijl in witsteen met leien daken. Het is 54 meter lang en bestaat uit een 11 meter breed eenbeukig schip dat met dakspanten is overwelfd en in een gewelfd

koor uitmondt. Aan de noord- en de zuidzijde wordt het schip geflankeerd door een kapel; op het plan lijken deze twee constructies een dwarsbeuk te vormen, maar dat klopt niet want er is geen viering. De zuidkapel zou kunnen overeenstemmen met de overblijfselen van het eerste stenen sanctuarium uit de 13e eeuw, terwijl de noordkapel uit de 15e eeuw stamt. Aanvankelijk waren deze twee delen afgescheiden van het zusterkoor en hadden ze specifieke liturgische functies. De zuidkapel stond in verbinding met de kloostergang en was exclusief voor de zusters voorbehouden. De noordkapel aan de overzijde maakte geen deel uit van de koorafsluiting en was voor het publiek toegankelijk via een galerij (het “klein klooster”) die langs de noordzijde van het schip liep (Plan B).

Van oost naar west lagen achtereenvolgens het priesterkoor, het zusterkoor (in het schip en ter hoogte van de triomfoog) en, dicht bij de hoofdingang, het koor van de lekenzusters en van de zieken.

In de loop der eeuwen onderging de kerk talrijke wijzigingen. Na een brand eind 16e eeuw werd ze gerestaureerd tijdens het bestuur van abdis Catharina van Ittre (1594-1599) en Joanna de Penin (1599-1642). Een dendrochronologische analyse uit september 2005 bevestigt de renovatie van de gebinten in die periode – de bomen werden naar schatting tussen 1598 en 1599 gekapt. Later, rond 1730, werd het gotische portaal met een barok geveldecor bekleed om de kerk beter te doen aansluiten bij de overige gevels van het voorplein. In de 19e eeuw bracht ook de vestiging van de Militaire School (1874-1908) schade toe aan de kerk; de westelijke helft van het schip werd tot gymnastiekzaal omgevormd, en enkel het koor en een klein deel van het schip bleven voor de eredienst bestemd.

Ontwerp voor de restauratie van de hoofdgevel van de kerk, E. Collès, februari 1918 (APC).

Tussen 1907 en 1923 werd de kerk onder leiding van architect E. Collès gerestaureerd. Er was toen ook sprake van een klokkentoren te bouwen op de hoek van de noordkapel en het koor; dit plan bleef echter zonder gevolg. In 1920 werd overgegaan tot de restauratie van het schip, de daken, de vensters en de kroonlijsten van het koor, alsook tot de renovatie van de triomfboog. In 1921 werd het traptorentje aan de noordzijde van de noordkapel gesloopt.

Onder leiding van architect G.-Ch. Veraart werden nog andere werkzaamheden uitgevoerd: de vernieuwing van het tongewelf van het schip, de restauratie van het noordportaal, de bouw van een nieuw torentje (1923); de renovatie van de sacristie (1924), van het hoofdaltaar (1925), het altaar in de zuidkapel en de preekstoel (1926); de plaatsing van glas-in-loodramen in de noordkapel (1935), in de zuidkapel (1931) en in het koor (1935); de plaatsing van nieuwe orgels (1931); nieuwe doopvonten (1934); het afkappen van het schip, de plaatsing van houtwerk, van de *Kruisweg*, van het glas-in-loodraam in de gevel en de koorstoelen (1938-1940).

Sinds 10.08.1909 is de oude abdijkerk verheven tot de parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Ter Kameren en Sint-Philippus Neri.

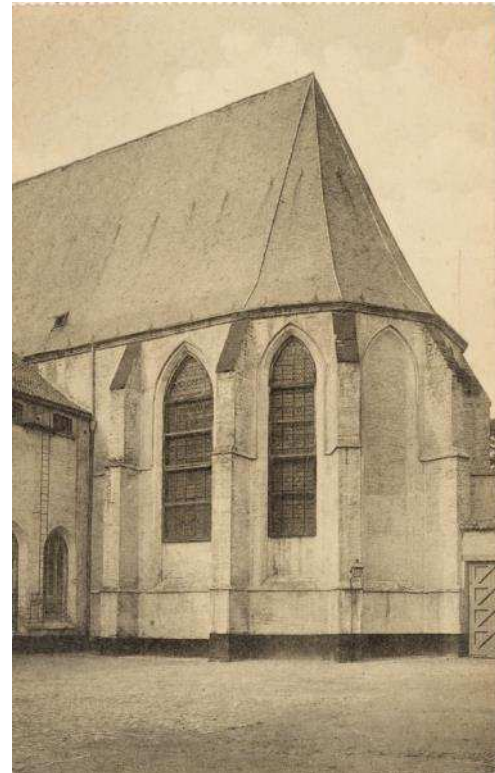
Het koor

Het koor heeft afgeschuinde hoeken (Plan B-1) en wordt gekenmerkt door zware steunberen aan de buitenzijde. Helaas is de soberheid die de cisterciënzerorde voorstond hier door de verschillende restauratiecampagnes verstoord. Het koor zag er in de 14e eeuw helemaal anders uit: sober, zonder beeldhouwwerken of gehistorieerde glas-in-loodramen. Pas tijdens het bewind van Karel V werden glas-in-loodramen in de koorafsluiting geplaatst.

De brand van 1581 veroorzaakte de instorting van de gewelven van het koor, dat begin 17e eeuw in renaissancegeest werd gerestaureerd onder de aartshertogen Albrecht en Isabella. Eerst werden de gewelven vervangen door een plat plafond geritmeerd door zware dwarsbalken, die zich nog altijd boven de huidige gewelven bevinden; ze werden in 2005 blootgelegd tijdens een analyse van de gebinten en bevatten sporen van polychromie en fragmenten van Bijbelteksten. De huidige gewelven werden gemetseld onder abdis Maria Rovelly (1642-1668), die in 1657 een reeks bomen uit het Zoniënwood ten geschenke kreeg voor het welven.

In de jaren 1920 en 1930 werd het koor in verscheidene fases gerestaureerd. Het is thans versierd met glas-in-loodramen van E. P. Colpaert en Anto Carte (1935) die de Heilige Drievuldigheid en de Wierokende Engelen voorstellen. Het hoofdaltaar (1927) hergebruikt de stenen van het 14e-eeuwse altaar dat tijdens de renovatiewerken in de kelder van het koor werd ontdekt. Het kleine altaar dateert uit 1974. De neogotische koorstoelen werden in 1939 uitgevoerd door P. Soffeyn.

De voormalige abdijkerk, begin 20e eeuw (coll. Belfius Bank-Koninklijke Academie van België © KAB-GOB).

Het koor en de glas-in-loodramen uit de jaren 1930 (KMKKG, 2014).

Het schip

Het sobere schip wordt door een triomfoog van het koor afgescheiden (Plan B-2). Aan de noord- en zuidkant wordt het schip door zes spitsboogvormige vensters verlicht. In tegenstelling tot het koor werd het schip nooit overwelfd. Begin 17e eeuw werd het voorzien van een cassetteplafond waarvan de zware trekbalen en het volledige skelet van het bovenste dakgebinte bewaard zijn. De dikke eiken balken werden rond 1603 in het Zoniënwood gekapt en stemmen overeen met de dertig bomen die de aartshertogen Albrecht en Isabella met het oog op de restauratie van de kerk aan de abdij hadden geschonken. Hun vroeg-17e-eeuwse polychromie werd in de jaren 1920 vernieuwd en bevat lofverzen voor Maria.

De huidige inrichting werd tijdens het interbellum uitgevoerd door de architecten G.-Chr. Veraart en E. Richir. De muren werden toen voorzien van verscheidene openingen naar de kloostergang en naar het “klein klooster”; vroeger verbond slechts één zijdeur het koor van de lekenzusters met de noordelijke galerij van de kloostergang.

De veertien staties van de *Kruisweg*, omkaderd door wandbetimmering, zijn van de hand van de schilder uit de Borinage met Italiaanse roots A. Carte (1939). Aan de noordelijke zijmuur hangt het oudste schilderij van het heiligdom, een *Ecce Homo* van A. Bouts (1460-1549). De doopvonten (eerste helft 20e eeuw) werden geplaatst in een ruimte in het verlengde van het “klein klooster”; ze zijn versierd met een neoromaans stenen bas-reliëf dat *Adam en Eva*, het *Doopsel van Christus*, *Jezus' Dood aan het Kruis* en de *Verrijzenis* voorstelt. De preekstoel in de hoek met de zuidkapel is het werk van B. Van Uytvanck (1926). Op de zuidelijke zijmuur, dicht bij de hoofdingang van de kerk, bevinden zich een beeld van de Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes (F. Malfait, gerestaureerd in 1986) en een gedenkplaat voor de inwijding van de kerk op 18.10.1927. Op de tribune zijn de orgels in eik en linnen van het type Walcker (1931); de orgelkast werd ontworpen door de architecten G.-Chr. Veraart en E. Richir.

Het plafond en de balken van het schip (KMKG, 2014).

← De *Kruisweg* van A. Carte uit 1939 (KMKG, 2014).

↓ Gedenkplaat voor de inwijding van de kerk op 18 oktober 1927 (KMKG, 2014).

De Onze-Lieve-Vrouwekapel

De oostmuur van deze kapel is wellicht een van de oudste van de abdij (Plan B-3). Hij is voorzien van een mooi drielingvenster en vormt de platte koorafsluiting van dit volume; hij zou tot het einde van de 13e eeuw terug kunnen gaan en behoorde misschien tot de eerste kerk; hij is in elk geval ouder dan het huidige koor, waarmee hij geen overeenkomsten vertoont, in metselverband noch in dikte, en al evenmin in de stijl van de vensters.

Het oorspronkelijke gewelf van de kapel is bewaard gebleven. De sluitsteen stelt een abdis of een abt voor (de heilige Bernardus?) en de aanzetten rusten op gehistorieerde consoles die halfzuilen in de hoeken bekronen. Deze consoles stellen bovenaan vier hoofden voor (een man, een vrouw, een monnik en een begijn) en onderaan vier verhalen: een wolf die een lam verslindt, een sirene, een leeuw met twee lijven die een schild vasthoudt, een aap met jong. De kapitelen zijn minder typisch en zijn uitsluitend met bladwerk versierd.

Een glas-in-loodraam met een *Annunciatie* en een *Geboorte* (R. Strebelle en J. Colpaert, 1931) versiert de oostmuur. Het glas-in-loodraam boven de deur naar het klooster stelt de heilige Benedictus voor (R. Strebelle en J. Colpaert, 1946). In de kapel bevindt zich ook drieliuk met de heilige Anna, Maria en Jezus (G. Maraite, kopie van een 15e-eeuws werk).

De glas-in-loodramen boven het altaar van de zuidkapel (KMKG, 2014).

De Sint-Bonifatiuskapel

De noordkapel is jonger dan de rest van de kerk en dateert waarschijnlijk uit de 15e eeuw (Plan B-4). Ze is uitgevoerd in een ander metselverband, in een wat zilverkleurige gele zandsteen en in een kleiner steenformaat. De kapel leed grote schade tijdens de brand van 1581 en is bijna volledig heropgebouwd. Aan de buitenzijde is het grote noordvenster met het jaartal 1598 versierd. Het huidige

bakstenen kruisribgewelf werd geplaatst onder abdis Isabella van Grobbendonk (1683-1709), wier wapenschild de sluitsteen versiert. De aanzetten rusten op vier elegante consoles die de Kerkleraren voorstellen.

Aanvankelijk werd de kapel van het zusterkoor afgesloten door een lage stenen muur. De westelijk deur, die enkel door de clerus mocht worden gebruikt, leidde naar buiten; sinds de 15e eeuw gaf ze toegang tot een overwelfde galerij die thans het “klein klooster” wordt genoemd en uitmondt op het voorplein aan de overzijde (cf. *infra*).

Boven het altaar bevindt zich het reliekschrijn van de heilige Bonifatius. Het werd rond 1660 uitgevoerd op vraag van abdis Françoise de Boussu (1668-1683) en bevat de relikwieën van de in 1261 overleden heilige. In 1860 verhuisde het schrijn naar de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Kapellekerk, maar na de restauratiewerken keerde het in 1934 naar Ter Kameren terug. Aan de noordzijde van de kapel stelt een glas-in-loodraam een tafereel uit het leven van de heilige Bonifatius voor (E. Colpaert en L. Navez, 1935), terwijl dat aan de oostzijde het leven van de heilige Aleidis illustreert. De hoek van de kapel en het koor is versierd met een beeld van het Heilig Hart (M. Matthieu, 1936).

Het reliekschrijn van de heilige Bonifatius, 2e helft 17e eeuw (KMKG, 2014).

De hoofdgevel

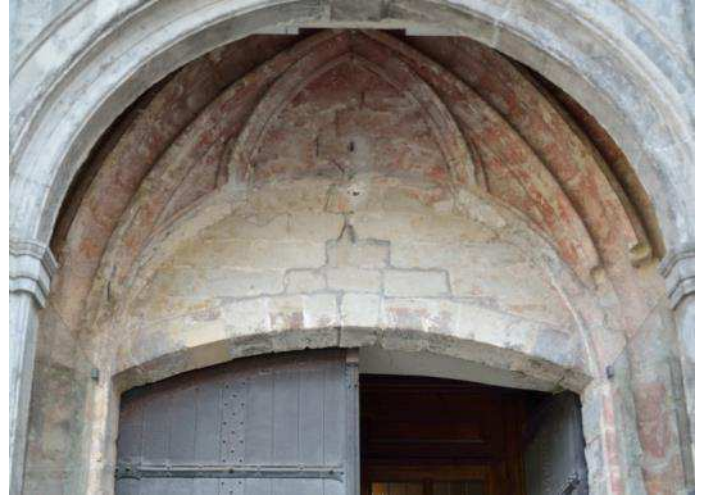
De westgevel van de kerk, die rond 1400 klaar was, is heel verzorgd en prachtig gedecoreerd (Plan B-5). In het bovenste deel bevatten vier drielobbige nissen de kopieën van vier beelden waarvan de zwaar beschadigde originelen thans in het klooster worden bewaard: Maria, de heilige Bernardus, de heilige Maria Magdalena (?) en Johannes de Doper. De aanwezigheid van beelden op de gevel van een cisterciënzerkerk is heel opmerkelijk, en zelfs uitzonderlijk. De beelden en de architectonische decors in kalksteen zijn in Brabantse laatgotiek uitgevoerd. De hellende zijden van de gevelspits zijn versierd met krulkoolbladeren en monden in een kruisbloem uit. Boven de centrale deur is in de gevel een brede muuropening aangebracht. Dit glasraam vervangt een smaller venster dat vóór de vernielingen van de Godsdienstoorlogen was versierd met een glas-in-loodraam met het wapenschild van Karel V. Het huidige raam dateert uit de periode van de restauratie van het klooster onder de aartshertogen Albrecht en Isabella; de hollijst van de spitsboog is versierd met het jaartal 1609. Het huidige glas-in-loodraam stelt Maria voor (F. P. Colpaert en A. Carte, 1938).

Sinds het begin van de 18e eeuw werd het portaal bekleed met een barok decor dat het in harmonie moest brengen met de andere gebouwen van het voorplein. Twee Korinthische zuilen worden bekroond door een klassiek hoofdstel en een rond fronton met een monumentale nis. In elk van de zijtraveeën bevindt zich een kleinere nis, terwijl twee vazen de hoekbedekking vormen. Achter dit decor is het gotische portaal nog vaag te zien.

De westgevel van de kerk vóór de restauratie uit de jaren 1920 (coll. Belfius Bank-Koninklijke Academie van België © KAB-GOB).

↑ Detail van het gotische portaal dat achter het barokdecor verborgen zit (KMKG, 2014).

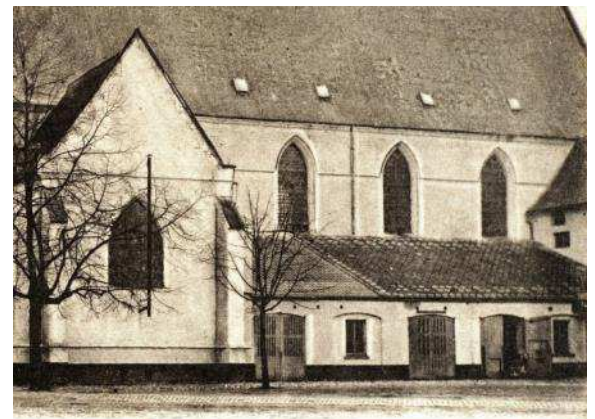
← Het barokdecor van het kerkportaal, begin 18e eeuw (KMKG, 2014).

Het “klein klooster”

De huidige Heilige Sacramentskapel, aan de noordflank van het schip, stemt overeen met het “klein klooster” dat in de loop van de 15e eeuw werd gebouwd (Plan B-6). Het vormde vroeger een overwelfde galerij die via de Sint-Bonifatiuskapel van het voorplein naar het priesterkoor leidde. Hij werd bijna volledig herbouwd in 1927 en bevat slechts schaarse oude elementen. Aan de westkant zijn de twee vensterloze traveeën de enige oorspronkelijke elementen. Dit “klein klooster” deed eveneens dienst als kapel voor de leken; ten tijde van de militaire school werd ze als hangar gebruikt, thans dient ze als weekkapel. Dicht bij de toegangsdeur van het presbyterium en de deur naar het voorplein bevinden zich een schilderij van Sint-Philippus Neri, de eerste patroonheilige van de parochie (G. Reni, 1615), en een monument voor de tijdens de Eerste Wereldoorlog gestorven parochianen (1929).

↙ Het “klein klooster” dient thans als weekkapel (KMKG, 2014).

↓ Het “klein klooster” tegen de noordmuur van de kerk, begin 20e eeuw (coll. Belfius Bank-Koninklijke Academie van België © KAB-GOB).

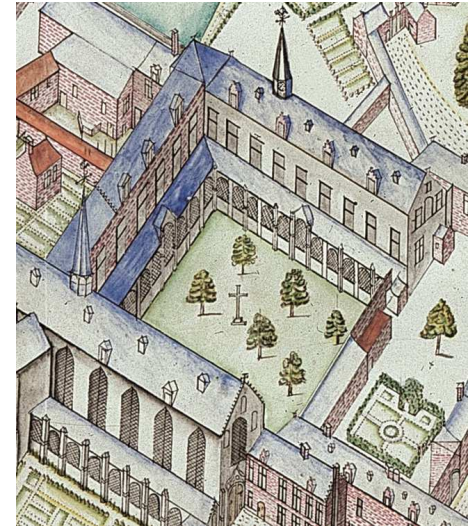
Het klooster

De kloostergang (Plan B), het zwaartepunt van de abdij, verbond de belangrijkste ruimten van het kloosterleven en liep rond een centrale tuin of binnenplaats. Hij was niet alleen een uitstekende wandelruimte maar ook een stille gebedsplaats. De vier galerijen waaruit de kloostergang bestond, liepen naar de kerk aan de noordkant, de kapittelvleugel aan de oostkant en de refter aan de zuidkant; aan de westelijke galerij lijkt er nooit een gebouw voor de lekenzusters te zijn geweest, in tegenstelling tot in andere cisterciënzerabdijen.

Voor een vrouwenabdij is het klooster van Ter Kameren opmerkelijk groot: 40 meter op 37, dus ongeveer 1400 vierkante meter. Deze afmetingen waren wellicht geïnspireerd door die van de abdij van Villers. De eerste bouwphase vond begin 13e eeuw plaats. Uit een archeologisch onderzoek uit 2007 van de hoek van de kapittelvleugel en de refter (gesloopt) blijkt dat de kloostergang op houten palen werd gebouwd, wellicht om vochtproblemen die door de nabijgelegen bron van de Maalbeek werden veroorzaakt tegen te gaan. De galerijen waren oorspronkelijk overdekt met houten structuren die ze bijzonder kwetsbaar maakten. Ze werden vernield tijdens de brand die de site tijdens de Godsdienstoorlogen teisterde.

De kloostergang werd heropgebouwd onder abdis Joanna de Penin (1599-1642), die de open gotische muuropeningen door beglaasde vensters verving. In het midden van elke arm gaf een hogere opening toegang tot de binnenplaats en vormde ze een imitatie kruisribgewelf; de overige traveeën werden bekroond door een gedrukt tongewelf.

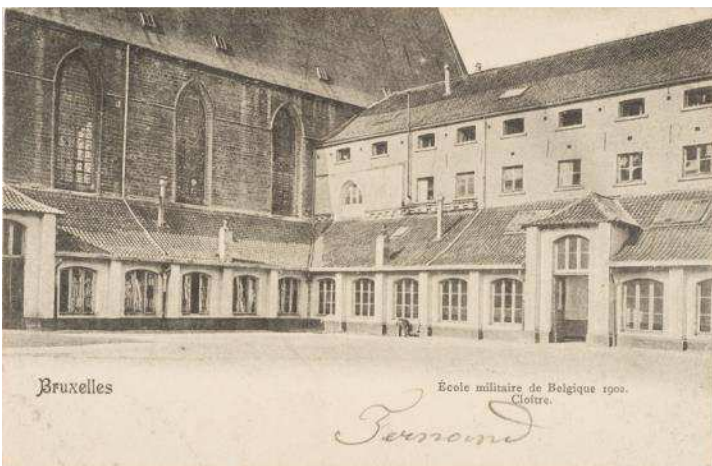
Tijdens de 19e en 20e eeuw liep het geheel aanzienlijke schade op. Toen de abdij door de militaire school werd ingenomen, diende een deel van het klooster als officiersmess. Tijdens de Eerste Wereldoorlog gebruikte het Duitse leger een deel van het gebinte van de gangen als brandhout. Begin jaren 1920 waren de gangen totaal vervallen.

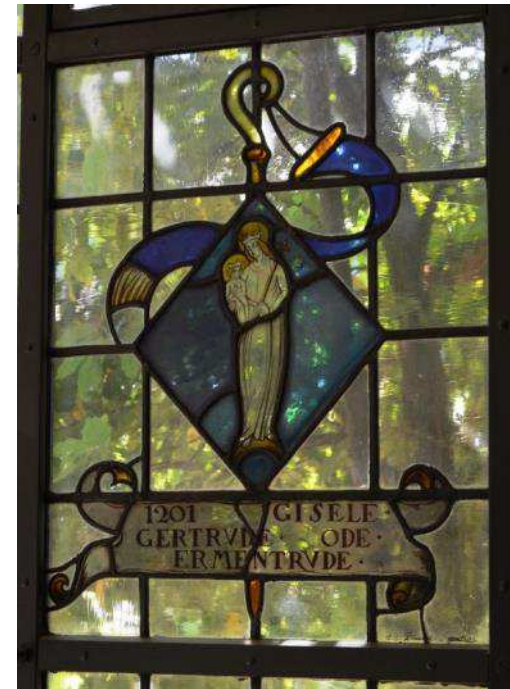

De kloostergang ca. 1716-1720 (ARA, Kaarten en plattegronden in handschrift, 8676/A).

↙ De kloostergang ten tijde van de militaire school, 1902 (coll. Belfius Bank-Koninklijke Academie van België © KAB-GOB).

↓ De officiersmess in de kloostergang, ca. 1900 (coll. Belfius Bank-Koninklijke Academie van België © KAB-GOB).

Tussen 1932 en 1934 werd het klooster uiteindelijk gerestaureerd. Het was er zo slecht aan toe dat het veeleer ging om een volledige reconstructie van de staat waarin het zich eind 18e eeuw bevond. De gewelven, die voorheen in stuc waren, werden in gewapend beton gereconstrueerd. De oude vloertegels werden vervangen door een betegeling in Portlandcement. De vensters werden versierd met heraldieke glas-in-loodramen met de wapenschilden en namen van de opeenvolgende abdisen en die van enkele edele religieuzen (F. P. Colpaert, 1933).

In 2013-2014 gebeurde de restauratie van de gevels en het dak van de kapittelvleugel, de zuidmuur van het klooster – die overeenstemt met de noordelijke gootmuur van de gesloopte refter (cf. *infra*) – en de gevels van het klooster die op de binnenplaats uitgeven: herstel van het oorspronkelijke metselwerk, vervanging van enkele elementen, opvoeging. De gevels van de kapittelvleugel en van de binnenplaats werden met kalk bepleisterd, maar de materialen van de oude refter bleven zichtbaar. Ook het schrijnwerk (kroonlijsten, raamwerk, dakkapellen), het ijzerwerk (traliewerk, ankerwerk) en de glas-in-loodramen van het klooster werden gerestaureerd.

De oostvleugel en de kapittelvleugel

De oostelijke galerij van de kloostergang (Plan B-7) werd tegen de kapittelvleugel aangebouwd (Plan B-8). Die naam verwijst naar de kapittelzaal, een ruimte bestemd voor het sociale leven van de gemeenschap waarin de kloosterzusters elke dag naar de lezing van een hoofdstuk (“kapittel”) uit de regel van de heilige Benedictus luisterden. De oudste kern van deze vleugel gaat terug tot het eerste kwart van de 13e eeuw. Uit deze bouwfase stamt wellicht de deur tussen het klooster en de Onze-Lieve-Vrouwkapel, m.a.w. de toegang

↑ Glas-in-loodraam met het wapenschild van de eerste abdisen van Ter Kameren (KMKG, 2014).

⌘ De kloostergang vóór de restauratie van 1932-1934 (coll. Belfius Bank-Koninklijke Academie van België © KAB-GOB).

van de kloosterzusters naar het koor; in de nis links ervan bevond zich een olielamp voor de gebedsdiensten die voor dag en dauw plaatsvonden. In de buitenbekleding van de kapittelvleugel en van de zuidkapel, aan de kant van de binnenplaats, zijn er nog enkele stenen relicten, wellicht resten van een oude kroonlijst van het romaanse type

Op de benedenverdieping van de kapittelvleugel bevonden zich de sacristie, de kapittelzaal en een kleine bibliotheek, terwijl de verdieping door de slaapzaal van de religieuzen werd ingenomen. In de 15e eeuw werd het gebouw in oostelijke richting aangevuld met een reeks bijgebouwen waarin zich onder meer de wasplaats bevond (afgebroken in de 19e eeuw). Begin 17e eeuw werd het gebouw gedeeltelijk herbouwd en verhoogd – in 1614 kregen de cisterciënzerinnen immers een schenking van 300 pond Vlaamse groten van de aartshertogen Albrecht en Isabella om de slaapzaal te restaureren.

Sinds de 19e eeuw is het gebouw voorzien van een gebroken kap en met dakkapellen onder een driehoekig fronton. Het heeft een lange gevel geritmeerd door veertien traveeën van twee bouwlagen. Uit archeologische opmetingen die tijdens de restauratie van het gebouw in 2014 werden uitgevoerd, is gebleken welk type materialen precies werd aangewend: witsteen en ijzerhoudende zandsteen, hardsteen, baksteen en metaal.

Overblijfselen van een kroonlijst van het romaanse type op de zuidmuur van de Onze-Lieve-Vrouwkapel en de kapittelvleugel (KMKG, 2014).

↙ De kapittelvleugel en de kerk (coll. Belfius Bank-Koninklijke Academie van België © KAB-GOB).

↓ De zuidgevel van de kapittelvleugel na de restauratie in 2014 (foto 2016).

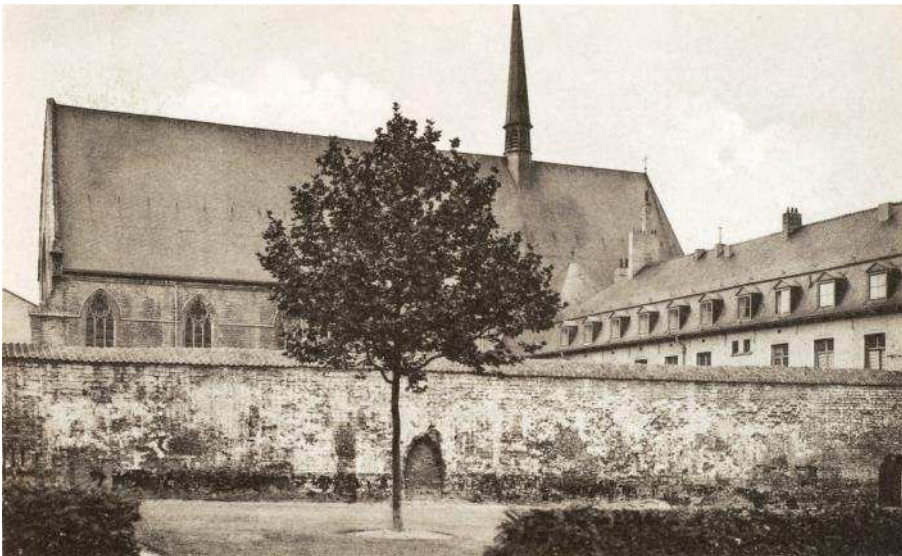

De oude kapittelvleugel wordt thans gebruikt door de parochie Onze-Lieve-Vrouw Ter Kameren en Sint-Philippus Neri.

De zuidvleugel

De zuidelijke galerij van de kloostergang (Plan B-9) lag vroeger langs de refter, die uit de tweede helft van de 13e eeuw stamde, eind 16e eeuw tijdens de Godsdienstoorlogen werd vernield en ten laatste rond 1650 heropgebouwd. Begin 18e eeuw had hij een verdieping en werd hij bekroond door een klokkentoren in het midden van het dak; hij werd ook geflankeerd door bijgebouwen (keukens en ovenhuis).

De refter werd kort na de sluiting van het klooster afgebroken, wellicht tussen 1797 en 1810, en enkel de noordelijke gootmuur van het gebouw is bewaard (Plan B-10). Hij is gemaakt van breuksteen van witsteen en bevat vier spitsboogvormige vensters en een deur (begin 20e eeuw) die in verbinding staan met de zuidelijke galerij van het klooster; de middeleeuwse deur die op de refter uitgaf is dichtgemetseld. Links hiervan zijn nog sporen te zien van het *muurlavatorium* uit de tweede helft van de 13e eeuw, de oude kloosterfontein. Het lavatorium werd gebruikt voor de door de regel voorgeschreven abluties 's morgens en vóór de maaltijden, alsook voor de grafleggingsplechtigheid, het laatste toilet van de overledene. Twee inhammen omkaderen twee stenen banken waarop twee stenen bekkens rustten; het water vloeyde weg in een lagere bak op de begane grond.

De noordmuur van de voormalige refter, die de zuidelijke galerij van de kloostergang afsluit, ca. 1900 (coll. Belfius Bank-Koninklijke Academie van België © KAB-GOB).

↑ De twee banken van het voormalige *lavatorium*, 1934 (KIK, foto Becker).

↖ De noordelijke gootmuur van de voormalige refter (KMKG, 2008).

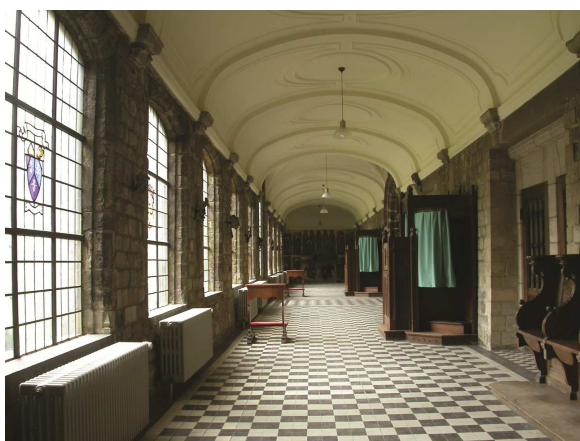
In 2014 werden, in het kader van de restauratie van de galerijen van de kloostergang en de muur van de oude refter, enkele breukstenen van de refter vervangen door steen uit Ernzen.

Het was in deze zuidelijke galerij dat de stenen beelden van de kerkgevel (ca. 1400) van dan af werden bewaard. Ook een fresco van L. Ch. Crespin met een *Doopsel van Jezus*, de doopvonten van J. Stoffeyn (1934), een altaar toegewijd aan de heilige Franciscus van Assisi en een fresco van R. Strebelle dat het leven van de heilige uitbeeldt, zijn in deze galerij ondergebracht.

De noordvleugel

De noordelijke galerij van de kloostergang (Plan B-11), die tegen de kerk is aangebouwd, werd het zwaarst getroffen door de ravage die de Godsdienstoorlogen in de abdij aanrichtten. Links van de deur van de “lekenzusters” brandde in een kleine muurnis een waakvlam die de ingang van het heiligdom aangaf. Het gebruik van ijzerhoudende steen en de staat van bewaring van deze deur vergeleken met de door de brand beschadigde muur, tonen aan dat de galerij werd gerenoveerd na de brand begin 17e eeuw, samen met de muren die op de binnenplaats uitgeven.

In het midden van de galerij, op de muur van de binnenplaats, herinnert een gedenksteen aan de restauratie van het klooster in 1932: “DeLetVM eCCe sVrreXI pVL ChrIVs” [Ik was vernield, maar ik kom hier nog mooier opnieuw tot leven]. Aan de deur die naar de Onze-Lieve-Vrouwkapel leidt, bevindt zich een altaar toegewijd aan de heilige Jozef.

De noordelijke galerij van de kloostergang (KMKG, 2005).

De westvleugel

De indeling en de functie van de westvleugel (Plan B-12), in de mannenabdijen traditioneel de vleugel van de lekenbroeders, zijn in vrouwenabdijen minder uitgesproken. Het gebouw dat langs dit deel van de kloostergang lag, kon net zo goed de woning van de lekenzusters zijn als de kelder, de opbergruimte, enz. In Ter Kameren is er wellicht nooit een groot gebouw langs de westvleugel geweest, zoals ook blijkt uit de kaarten en plannen. De galerij is thans versierd met een fresco dat het leven van de heilige Aleidis voorstelt (I. vander Linden, 1957), een kribbe (P. en J. Stoffeyn, 1943) en een beeld van de heilige Johannes (eik, 15e eeuw).

De binnenplaats

De centrale ruimte van het klooster wordt gevormd door de binnenplaats (Plan B-13). Ze was niet toegankelijk voor de leken, enkel voor de kloosterzusters die er kwamen bidden of mediteren. De binnenplaats werd als tuin ingericht, met in het midden een fontein. Dicht bij deze zuidelijke galerij bevindt zich het graf van Maxime Antoine Carton de Wiart (1875-1944), pastoor van Onze-Lieve-Vrouw Ter Kameren en Sint-Philippus Neri, een van de grote bewerkers van de restauratie van de abdij tijdens het interbellum.

De kloosterhof met op de achtergrond de westelijke galerij en het abdispaleis (KMKG, 2014).

Het abdispaleis

Het kwartier van de abdis bestond uit het abdispaleis (Plan A-3) en een reeks bijgebouwen die dat paleis zuidwaarts verlengden (Plan A-4).

Aanvankelijk betrok de abdis een individuele cel op de verdieping van de kapittelvleugel, later werd speciaal voor haar een gebouw opgericht nabij de publieke toegang van de kerk, aan het huidige voorplein. Het liep aanzienlijke schade op tijdens de Godsdienstoorlogen en werd tussen eind 16e en midden 17e eeuw heropgebouwd.

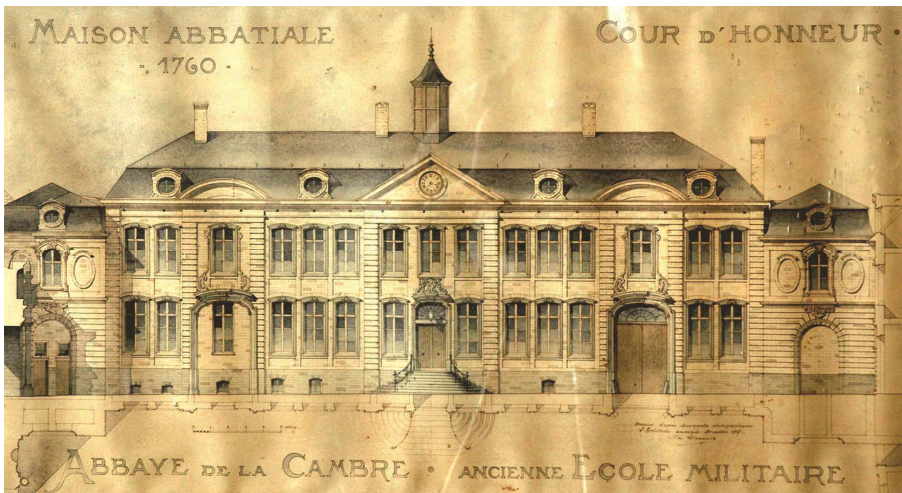
Op dezelfde plaats werd in de tweede helft van de 18e eeuw een nieuw abdispaleis gebouwd, waarbij grotendeels gebruik werd gemaakt van de funderingen van het oude gebouw. Uit een dendrochronologische studie van de gebinten uit 2005 blijkt dat de bomen zijn geveld tijdens de lente van 1759. Deze datering wordt bevestigd door een gesmeed jaartal in het ijzeren impostvenster boven de hoofddeur (1760), dat tevens het wapenschild bevat van de laatste abdis van Ter Kameren, Séraphine Snoy (1757-1794).

Met zijn twee bouwlagen onder een leien mansardedak is het gebouw de eerste constructie die men ziet wanneer men het voorplein aan de noordkant betreedt. De hoofdingang bevindt zich in het midden van de gevel, in de as van de toegangsdeur van de abdij, voorafgegaan door een bordes met acht treden. De gevel vormt een brede rechthoek en de vensters zijn verdeeld in groepen van twee en drie die verticale registers vormen, doorbroken door zes pilasters waarop drie frontons rusten. Het middendeel wordt bekroond door een driehoekig fronton met een horloge, en het bestaat uit een bordes, een met wapenschilden versierde deur geflankeerd door twee vensters, en drie vensters op de verdieping. Elke vleugel wordt bekroond door een gebogen fronton. In de rechtervleugel bevindt zich een inrijpoort die naar de zuidelijke binnenplaats en de tuinen leidt, terwijl de linkervleugel van een valse inrijpoort is voorzien. De verdieping is uitgewerkt in vijftien symmetrisch gegroepede en geritmeerde vensters. In het mansardedak bevinden zich vier ovale dakkapellen tussen de frontons en in het midden van de nok verrijst een peperbus met galmborden en een windwijzer.

Het abdispaleis ca. 1900 (coll. Belfius Bank-Koninklijke Academie van België © KAB-GOB).

Het abdispaleis. Tekening naar een fotografisch document, Ch. Demanais, 1917 (APC).

Aan de linker- en rechterzijde wordt het paleis geflankeerd door een lager, uitspringend paviljoen dat is versierd met een valse poort op de benedenverdieping en twee valse ovale vensters op de verdieping. Het rechterpaviljoen geeft achteraan uit op de terrastuinen. Op de gevel van het linkerpaviljoen is een gedenkplaat aangebracht voor G. Des Marez (1870-1931), historicus, archivaris en advocaat en een van de drijvende krachten achter de restauratie van Ter Kameren.

De verschillende volumes zijn in baksteen gemaakt, terwijl witsteen en hardsteen zijn voorbehouden voor de frontons, pilasters, kordonlijsten, kroonlijsten, steigersgaten, hoekankeringen, basementen, deur- en vensteromlijstingen. De gevels werden met een witachtige bepleistering bekleed en de basementen werden geteerd.

Al minstens sinds de 17e eeuw verlengt een vleugel met onregelmatige en niet uitgelijnde bijgebouwen het abdispaleis zuidwaarts. Tussen 1720 en 1726 werd dit geheel van bouwwerken vervangen door één vleugel die haaks op de achterzijde van het paleis stond. Diezelfde vleugel werd vóór 1770 met het klooster verbonden om een binnenplaats te vormen. Deze bijgebouwen werden in de 19e eeuw nog uitgebreid. Begin jaren 1980 dreigde de zuidelijke vleugel van de abdiswoning in te storten als gevolg van de aantastingen veroorzaakt door het vochtige terrein. Tijdens de winter van 1984-1985 verwijderde de maatschappij TubEtai de 18e- en 19e-eeuwse opgaande muren en verstevigde ze de kelderverdieping met gebetonneerde structuren, voordat ze het geheel naar oorspronkelijk ontwerp heropouwde.

De zuidelijke bijgebouwen,
huidige toestand (foto 2016).

Het voormalige abdispaleis huisvest thans het NGI, terwijl de *Ecole Nationale Supérieure des Arts Visuels* de zuidelijke bijgebouwen inneemt.

Het voorplein

Een reeks secundaire gebouwen vormt een hoefijzer rond het abdispaleis en scheidt een voorplein dat als ontvangstruimte van de abdij dient (Plan A-5). Begin 18e eeuw werden renovatieplannen opgesteld om eenheid in het geheel te brengen. De aanleg van het voorplein was vooral te danken aan abdis Louis Delliano y Velasco (1718-1735), hoewel het door haar opvolgers werd afgewerkt. Delliano liet de twee zijvleugels van de binnenplaats bouwen, het presbyterium aan de oostzijde en het dienstgebouw aan de westzijde. Het was ook tijdens haar bestuur dat het portaal van de kerk met een barok decor werd bekleed. Het duurde echter nog enkele decennia voordat de binnenplaats werd afgewerkt met de bouw van het half rond (na 1777).

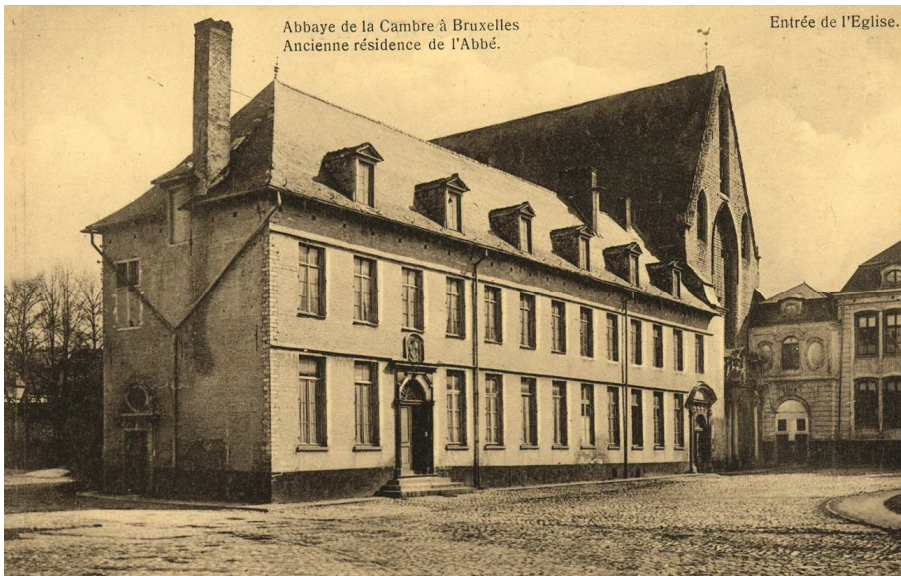
Het voorplein begin 20e eeuw
(coll. Van Kalken).

Het presbyterium

Het presbyterium was oorspronkelijk bestemd voor de kapelaan en de biechtvaders. Het eerste gebouw werd wellicht vernield tijdens de Godsdienstoorlogen in de late 16e eeuw, maar ten laatste tegen ca. 1650 was het heropgebouwd. Het presbyterium bevond zich toen in de noordoostelijke hoek van het voorplein, dicht bij de toegangsdeur. Een nieuw presbyterium (Plan A-6) werd tegen de noordmuur van de kerk en het “klein klooster” aangebouwd tijdens het bestuur van Abdis Louise Delliano y Velasco. Zo wou ze het gebouw in harmonie brengen met het voorplein en het aanvullen met een logies voor de voorname gasten van de abdij.

Ook tijdens het bestuur van Séraphine Snoy (1757-1794) werden diverse aanpassingen doorgevoerd, met name de plaatsing van een nieuw dak; uit een dendrochronologische analyse uit 2005 blijkt dat het gebintehout tussen 1762 en 1770 werd gekapt. De toegangsdeur, die zich aanvankelijk in het midden van de gevel

bevond, werd verplaatst om beter overeen te stemmen met die van het dienstgebouw aan de overzijde van het voorplein. De deur werd bekroond door een schild met het monogram en het devies (*Amor et Fides*) van Séraphine Snoy. Het rechteruiteinde van het dak werd verhoogd en van een twee meter hoge gebroken kap voorzien, alweer om de gevel van het presbyterium in harmonie te brengen met de rest van het voorplein; deze toevoeging in een andere stijl moest de gevel van de kerk en het portaal omlijsten met een pendant van het paviljoen aan de overzijde, in het verlengde van het abdispaleis.

Het presbyterium ca. 1900 (coll. Lombaert).

Het gebouw van twee bouwlagen heeft een leiendak met dakkapellen onder fronton. Het is opgetrokken in baksteen met witstenen kordon, hoekblokken en vensteromlijstingen. De gevels zijn okergeel geschilderd en de sokkel is geteerd. Aanvankelijk hadden alle vensters kruiskozijnen; slechts een ervan (dichtgemetseld), op de noordelijke gevelspits, is in zijn oorspronkelijke staat bewaard. Aan de zuidkant is het portaal dat naar het “klein klooster” leidt versierd met pilasters en een gebogen fronton. Aan de achterkant van het gebouw (oostzijde) wordt de tuin van het presbyterium afgesloten door een bakstenen muur die begin 20e eeuw werd gerenoveerd.

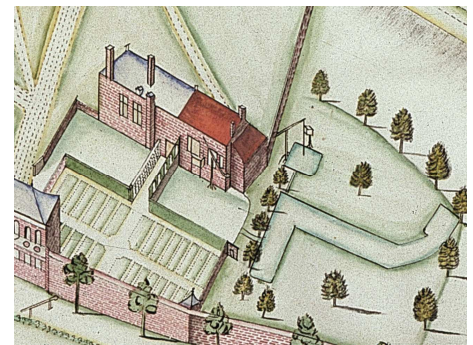
De vleugel van het presbyterium, huidige toestand (foto 2016).

Het dienstgebouw

Het dienstgebouw, dat tegenover het presbyterium ligt, huisvestte de voormalige brouwerij van de abdij en een reeks koetshuizen (Plan A-7). De brouwerij heeft altijd aan de westkant van het voorplein gelegen. We weten niet wanneer ze precies werd gebouwd, maar begin 17e eeuw werd ze al een eerste keer heropgebouwd. De brouwerij werd van water voorzien door een secundaire bron van de Maalbeek, via een klein kanaal dat naar twee visvijvers liep. Het huidige gebouw bevat ook koetshuizen die zijn opengewerkt door tien arcades op hardstenen pijlers; ze waren bestemd voor de koetsen van de gasten van de abdij. Eind jaren 1720 werden al deze onderdelen verenigd, zoals ook blijkt uit een dendrochronologische analyse van de gebinten waaruit blijkt dat het hout tijdens de herfst-winter 1727-1728 werd gekapt. Boven de deur prijkt het blazoen van abdis Louise Delliano y Velasco, samen met het jaartal 1728 in ankerwerk.

Later, in de tweede helft van de 18e eeuw, plaatste abdis Séraphine Snoy een deur in Lodewijk XV-stijl met stenen omlijsting, om tot een grotere harmonie met de rest van de binnenplaats te komen. In dezelfde periode werd de linkertravee van het gebouw met de helft verkleind om plaats te maken voor het rechterpaviljoen van het abdispaleis; daarbij werd ook de eerste stenen arcade gehalveerd.

De vleugel met het dienstgebouw is in hetzelfde architecturale vocabularium uitgevoerd als het presbyterium: baksteen voor de muurvlakken, witsteen en arduin voor de decoratieve elementen, rechthoekige vensters met kruiskozijnen op de verdieping, schilddaken en een leien dakbedekking.

De brouwerij met haar twee visvijvers, 1716-1720 (ARA, Kaarten en plattegronden in handschrift, 8676/A).

De dienstgebouwen, huidige toestand (foto 2016).

In de 19e eeuw werden de dienstgebouwen tot kantoren en verblijven voor de militaire school verbouwd. De arcades werden toen dichtgemetseld en van gebogen muuropeningen (vensters en glasdeuren) voorzien. Tussen 1985 en 1986 werd het geheel gerestaureerd ten behoeve van het Nationaal Geografisch Instituut.

Het halffrond en de toegangspoort

Het halffrond was de laatste toevoeging aan het neoclassicistische geheel van het voorplein (Plan A-8). Het werd in de jaren 1780 gebouwd en had dezelfde halfronde plattegrond als die van bijvoorbeeld de abdij van Vorst. Twee vleugels van één bouwlaag onder mansardedag, en van ongelijke lengte omkaderen de toegangspoort van de abdij. Deze gebouwen vormden een grote conciërgewoning. Het geheel verving de oude portierkamer die onder abdis Joanna de Penin (1599-1614) was gebouwd en waarvan de centrale poort en de zuilen in de 18e eeuw voor de bouw van de monumentale toegang werden hergebruikt. Deze rondbogige toegang, in het verlengde van de Munsterstraat (Plan A-9), wordt door twee Toscaanse zuilen geflankeerd, onder een fronton voorzien van een oculus en versierd met het wapenschild van abdis Séraphine Snoy.

Toegangspoort van de abdij (foto 2016).

Het halffrond (KMKG, 2008).

De zuidelijke binnenplaats

Deze binnenplaats, ook de *Promenade van de Abdissen* genoemd, ligt tussen de zuidelijke bijgebouwen van het abdispaleis, de terrastuinen, een talud naar de E. De Motlaan en het complex gevormd door het dienstgebouw, de infirmerie en de abdijschool (Plan A-10). Tot eind 18e eeuw was dit de ontvangstruimte voor wie het kloostercomplex aan de zuidkant binnenkwam.

Het dienstgebouw

De oostflank van de zuidelijke binnenplaats wordt afgeboord door een dienstgebouw (Plan A-11). Het werd wellicht tussen 1735 en 1756 gebouwd, onder abdis Benoîte Anthony, wier blaoen de bovenzijde van de koetspoort tooit. In het noordoosten staat het gebouw in verbinding met de voormalige infirmerie, in het zuidoosten wordt het met de voormalige abdijschool verbonden door een bijgebouw uit de 20e eeuw. Het dienstgebouw vormt een lange rechthoek. De gevel die op de zuidelijke binnenplaats uitgeeft, heeft negentien traveeën van twee bouwlagen en wordt bekroond door een leiden schilddak met veertien dakkapellen. De bakstenen gevels zijn gewit. In het zuidelijke deel bevindt zich een fraaie reeks van elf arduinen rondboogarcades die vroeger toegang gaven tot open koetshuizen. In de jaren 1920 werden deze arcades gedicht met bakstenen muren voorzien van getoogde vensters en werd het gebouw met één verdieping verhoogd. In het noordelijke deel wordt de hardstenen koetspoort door twee symmetrische poternes geflankeerd. Deze monumentale ingang vormde vroeger de enige toegang tot de zuidelijke binnenplaats vanaf de oostzijde, want het dienstgebouw en de zuidelijke bijgebouwen van het abdispaleis werden verbonden door een vleugel die werd gesloopt toen de abdij werd gerestaureerd. Op de benedenverdieping van het gebouw bevinden zich thans de cafetaria en het restaurant van de *Ecole Nationale Supérieure des Arts Visuels*, terwijl de verdieping enkele kantoren bevat.

De dienstgebouwen van de zuidelijke binnenplaats (KMKG, 2014).

De infirmerie en de abdijschool

De gebouwen waarin zich de school en de infirmerie voor de kloosterzusters bevonden, zijn al vanaf de 17e eeuw op de plannen te zien. In de loop van de 18e eeuw werd het geheel in verschillende fases heropgebouwd. Uit een dendrochronologische analyse uitgevoerd in 2005 blijkt dat het hout gebruikt voor de gebinten van de school tijdens de herfst-winter 1739-1741 werd gekapt, en dat van de infirmerie tussen 1771 en 1772.

↙ Het complex gevormd door de infirmerie en de abdijschool (foto 2016).

↓ Toegangsdeur van de voormalige infirmerie (foto 2016).

Aanvankelijk hadden de infirmerie en de school drie vleugels rond een binnenplaats die aan noordoostzijde open was; begin 20e eeuw werd deze ruimte door een muur afgesloten. De noordvleugel stemt overeen met de infirmerie (Plan A-12). De school vormt een rechthoekige vleugel op de zuidkant van de infirmerie (Plan A-13).

Ten tijde van de militaire school bevonden zich in dit deel van de oude abdij de infirmerie, het dokterskwartier en de baden. Nadien werden deze gebouwen ingenomen door het *Institut des Arts Décoratifs* (later omgedoopt tot *Ecole Nationale Supérieure des Arts Visuels - La Cambre*), dat in 1926 werd opgericht door Henry Van de Velde (1863-1957), die er tot in 1936 directeur bleef. Op de noordgevel van de voormalige infirmerie herinnert een gedenkplaat in blauwe hardsteen aan de oprichting van het instituut door Van de Velde. In 1927 richtte hij op de benedenverdieping van de voormalige abdijschool een kleine theaterzaal in. Een jaar later liet hij een bijgebouw optrekken op de hoek met de voormalige infirmerie en het dienstgebouw, met daarin een nieuwe trap naar de verdieping.

Het bijgebouw gebouwd door Henry Van de Velde op de hoek van de voormalige infirmerie en het dienstgebouw, ca. 1930 (NGI).

Tijdens de beginjaren van het *Institut des Arts Décoratifs* bevatte de infirmerievleugel de hoofdinkomhal, de sanitaire ruimten, een metaalbewerkingsatelier en een magazijn. De twee haakse vleugels van de voormalige abdijschool bevatten het beeldhouwatelier, het atelier voor decoratieve en monumentale beeldhouwkunst, de drukkerij en het letterzettersatelier, het boekbindatelier en het keramiekatelier. In de vleugel van het dienstgebouw waren de conciërgewoning, het glasraamatelier en de textielkunsten ondergebracht.

Op 30.06.1937 werd een nieuwe bibliotheek ingericht in een uitbreiding van de school die gedeeltelijk werd gebouwd op de binnenplaats van het beeldhouwatelier en die de vleugel van het dienstgebouw en de voormalige abdijschool van elkaar scheidde. De bibliotheek, die aanvankelijk op de verdieping van het dienstgebouw was gevestigd, was immers al snel te klein geworden, vooral nadat de bibliotheek van Errera aan het instituut werd geschonken.

In dezelfde periode werden de gebouwen ingrijpend verbouwd voor de inrichting van nieuwe ateliers (decoratieve en monumentale beeldhouwkunst, boekbinderij, keramiek, vergulderskunst, glas-inloodramen, typografie, mode, boekverluchting) en van kantoren (onder meer die van de directeur en van de schatmeester-rekenplichtige). Om tegemoet te komen aan het snel groeiende studentenaantal, herzagen de directeur en architect Léon Stynen de indeling van de gebouwen helemaal in 1953. Zo werd een auditorium van 150 plaatsen ingericht dat de kleine theaterzaal van Henry Van de Velde verving. Ook de inkomhal en het trappenhuis werden heringericht.

De gebouwen worden thans door de *Ecole Nationale Supérieure des Arts Visuels* gebruikt.

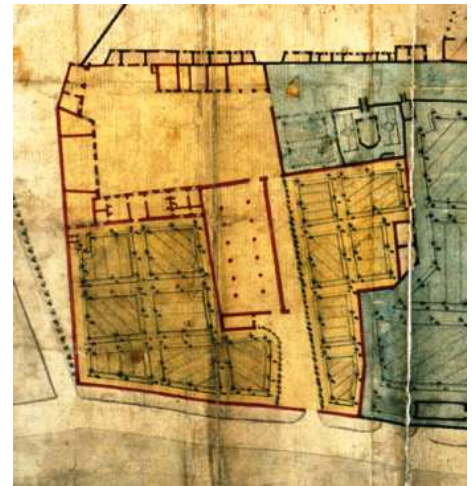
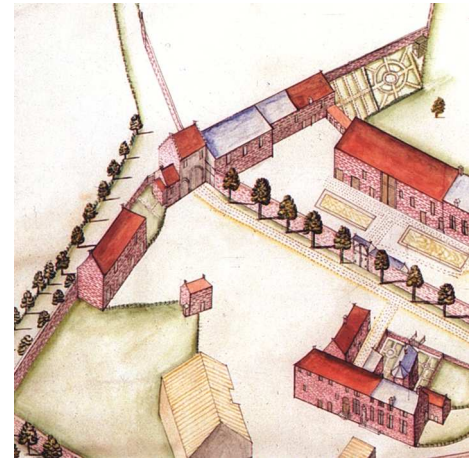
Het landbouwgedeelte

Oorspronkelijk bevonden de gebouwen van het landbouwgedeelte zich buiten de kloosteromheining, in het noordoosten. Toen de perimeter van de abdij werd vergroot, werd de hoeve in de omheinde ruimte opgenomen. Ze leverde een groot deel van het voedsel dat de gemeenschap nodig had. Aanvankelijk werd ze door lekenzusters geëxploiteerd maar nadien werd ze verpacht. Op een kaart in de atlas van de bezittingen van de abdij (1716-1720) is de ligging van de verschillende gebouwen uit die periode duidelijk te zien. Een imposante schuur neemt het noordelijke deel van de binnenplaats in; ze werd eind 18e eeuw gesloopt. Er waren ook enkele bijgebouwen: stallen, koestal, duiventil... Een kleine hoefijzervormige groep gebouwen omringde een kapel toegewijd aan de heilige Bonifatius (verplaatst; cf. *infra*). De gebouwen die de middeleeuwse hoeve vormden, moesten verdwijnen toen de E. Duraylaan in 1910 werd aangelegd.

Vanaf eind 18e eeuw werd een nieuw landbouwgedeelte ingericht, samen met het halfronnd van het voorplein. De gebouwen lagen langs een kleine binnenplaats aan de oostzijde van het voorplein, achter het presbyterium. Het landbouwgedeelte omvatte stallen (Plan A-14), een koetshuis (Plan A-15), een schuur (Plan A-16) en een oven (Plan A-17). Deze gebouwen werden herhaaldelijk verbouwd om in te spelen op de noden van de opeenvolgende bewoners. Ze hebben thans deuren in Lodewijk XV-stijl van latere datum, naast verscheidene recente vensters. De stallen en koetshuizen hebben een lange gemeenschappelijke gevel van acht traveeën en twee bouwlagen. Eind jaren 1920 werden drie traveeën als portiek ingericht, met korfboogarcades op pilasters; deze arcades werden trouwens het logo van de *Ecole Nationale Supérieure des Arts Visuels*.

Het landbouwgedeelte ca. 1716-1720 (ARA, Kaarten en plattegronden in handschrift, 8676/A).

↑ Plan van het oude landbouwgedeelte met, in het midden, de schuur, 1797 (ARA, Kaarten en plattegronden in handschrift, 2159).

← Het landbouwgedeelte ingenomen door de cavallerieschool, ca. 1900 (coll. Belfius Bank- Koninklijke Academie van België © KAB-GOB).

Het landbouwgedeelte in de tweede helft van de 18e eeuw (foto 2016).

De portiek van het landbouwgedeelte (KMKKG, 2008).

De stallen, de koetshuizen en de schuur bevatten de kantoren van het NGI, terwijl de oude oven de cafetaria is geworden.

De ringmuur

De huidige perimeter van Ter Kameren is minder uitgestrekt dan die van de oude abdij. Het domein was op zijn grootst aan het einde van de middeleeuwen, toen het ongeveer 9 hectare besloeg. Naast de eigenlijke abdijgebouwen (kerk, klooster, abdispaleis, infirmerie en school), waren er ook verscheidene aangrenzende terreinen in opgenomen. In het westen omvatte het de sterk hellende terreinen die later als terrastuinen werden aangelegd. In het oosten strekte het domein zich uit tot aan de huidige Terkamerendalsquare, waar in de 17e eeuw een kapel toegewijd aan Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel werd opgericht (verdwenen). In het noorden, ten slotte, beschermde de omheining de gebouwen van het landbouwgedeelte.

Op het grondgebied van Brussel Stad volgde het tracé van de ringmuur de Kloosterdreef tot aan de Louizalaan ter hoogte van het kruispunt Selys Longchamps; daarna vormde het een rechte hoek en liep het door tot aan het huidige huizenblok gevormd door de Louizalaan, de E. De Motlaan en de Terkamerenlaan, waar zijn parcours nog zichtbaar is in de perceelsindeling. Het tracé kruiste dan opnieuw de E. De Motlaan en daalde langs de terrastuinen naar de Eendenpoel af. Op het grondgebied van Elsene bereikte de ringmuur bijna de Renbaanlaan en liep hij langs de G. Bernierlaan tot aan de Rode-Kruissquare.

Tracé van de ringmuur (in het rood) eind 18e eeuw (GOB-DML, tekening C. Ortigosa)..

In de ringmuur bevonden zich verscheidene poorten. De hoofdingang heeft altijd aan de noordzijde gelegen. Een secundaire poort opende naar het zuiden, in het verlengde van de *Promenade van*

de Abdissen (naar de E. De Motlaan), terwijl twee andere toegangen naar het landbouwgedeelte leidden, de ene nabij de Renbaanlaan en de andere naar de G. Bernierlaan.

Het grootste deel van de ringmuur werd begin 20e eeuw gesloopt, maar een fragment ervan is nog bewaard langs de Kloosterdreef (Plan A-18); het vertrekt van het halfroond en loopt in westelijke richting door tot aan het einde van de laan. Een ander fragment van de muur, een vijftiental meter lang, bevindt zich nog aan de zuidkant van de school en de infirmerie (Plan A-19). Een deel van de ringmuur is eveneens bewaard in de kelders van een huis aan de Renbaanlaan (nr.91) in Elsene. Al deze overblijfselen zijn op identieke wijze uitgevoerd. De lagere delen, in witsteen, zijn gemaakt van met kalkmortel gevoegde gevierkante breuksteen in klein of middelgroot formaat. De bovenste delen zijn in baksteen en vertonen de sporen van talrijke renovatiefases (17e-19e eeuw).

Overblijfsel van de omheiningsmuur langs de Kloosterdreef (KMKG, 2005).

De gebouwen van de militaire school

De kloostergebouwen werden sterk gewijzigd toen de Koninklijke Militaire School er zich in 1874 vestigde en er verscheidene ingrijpende verbouwingen liet uitvoeren om ruimte te scheppen voor de nieuwe militaire installaties. Sommige gebouwen werden gewoon gesloopt, zoals de oude refter aan de zuidkant van de kloostergang of de bijgebouwen aan de oostzijde van de kapittelzaal, waar zich onder meer het lavatorium bevond.

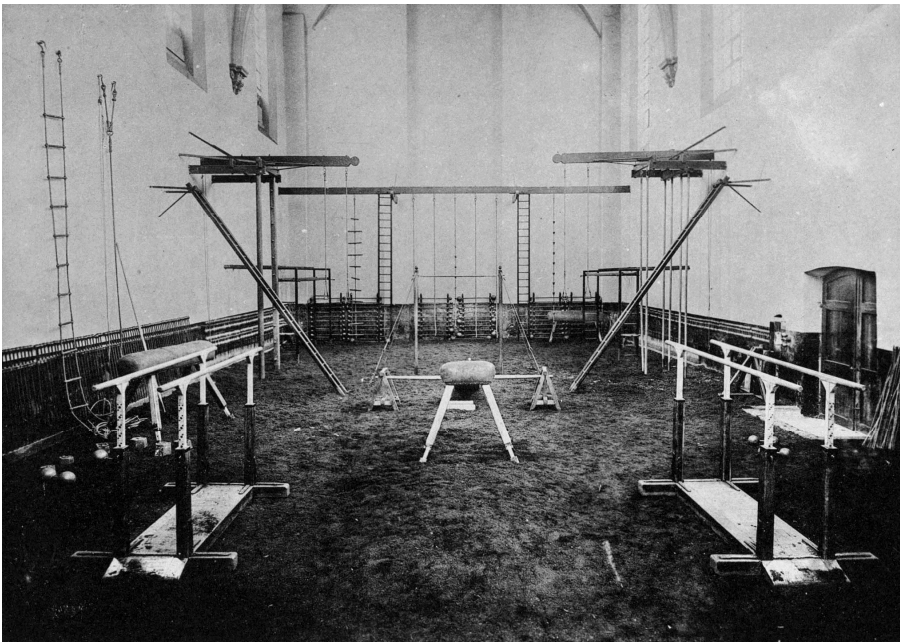
Het leger liet ook nieuwe gebouwen optrekken. Het indrukwekkendste is de overdekte manege die in het vroegere voorhof werd gebouwd, buiten de huidige ringmuur, ter hoogte van de tuinen aan de voorzijde. Ten westen van het voorplein werden voor het Militair Cartografisch Instituut in 1874 twee lange vleugels en een conciërgewoning gebouwd. Ze besloegen het oude noordelijke deel van de tuinen waarin zich een secundaire bron van de Maalbeek bevond die de brouwerij van de abdij van water voorzag.

De manege van de militaire school, begin 20e eeuw (coll. Belfius Bank-Koninklijke Academie van België © KAB-GOB).

De kloostergebouwen kregen een soms radicaal andere bestemming, vaak met onomkeerbare schade tot gevolg. De oude schuur werd een magazijn, terwijl zich in de koetshuizen van het landbouwgedeelte de kantoren van de telegrafisten bevonden. Verscheidene gebouwen van de hoeve werden door de cavallerieschool ingenomen (stallen, woningen). De oven diende als lakenmagazijn dat door de bakkerij en de gevangeniscellen werd geflankeerd. In de gebouwen van het halfroond kwam het wachthuis, in het presbyterium kwamen de kantoren van de militaire school, in het dienstgebouw de kantoren van de Krijgsschool. Het abdispaleis werd de officierenwoning, terwijl de bijgebouwen als slaapzaal voor de militaire school dienden en de keukens en de refter door de Applicatieschool werden gebruikt. Een deel van het schip van de abdijkerk werd tot gymnastiekzaal omgebouwd, terwijl in de westvleugel van de kloostergang de officiersmess werd ondergebracht,

en in de kapittelvleugel de infanterie. De infirmerie en de school van de abdij werden ingenomen door de infirmerie en het kwartier van de dokters. Het vijfde terras van de tuinen (ter hoogte van de huidige E. De Motlaan; bijna volledig verdwenen) werd het oefenterrein.

Het schip van de abdijkerk omgebouwd tot turnzaal, ca. 1900 (coll. NGI).

De militaire gebouwen (manege, diverse bijgebouwen) verdwenen op hun beurt na het vertrek van de militaire school in 1908, met uitzondering van de twee vleugels en van de conciërgewoning van het Cartografisch Instituut (Plan A-20 en Plan A-21). De rechthoekige vleugels – “blok A” (zuid) en “blok B” (noord) – werden in baksteen opgetrokken en bekroond door een leien mansardedak. Ze bevatten de kantoren, een drukkerij en garages. De binnenplaats die ze van elkaar scheidt, is nu een parkeerplaats met drie recente bijgebouwen, waaronder twee geprefabriceerde (Plan A-22). De bescheidener conciërgewoning, ook in baksteen en onder een leidendak, heeft een portaal dat op de Kloosterdreef uitgeeft (Plan A-23).

↙ “Blok B” van het Nationaal Geografisch Instituut (foto 2016).

↓ De conciërgewoning van het Nationaal Geografisch Instituut (foto 2016).

De tuinen

Ter Kameren beschikt ongetwijfeld over een van de merkwaardigste gehelen van historische tuinen van het Brusselse Gewest (Plan A-24). De ongeveer vijf hectare grote site werd tijdens de eerste helft van de 18e eeuw in verscheidene etappes ingericht. De natuurlijke zuidwestelijke helling van de kloostergebouwen werd terrasgewijs aangelegd onder abdis Marie-Ernestine de Gand-Vilain (1712-1718). Enkele jaren later liet abdis Louise Delliano y Velasco (1718-1735) vijf tuinterrassen verbonden door monumentale trappen in Franse stijl uittekenen.

De terrastuinen, eerste helft 20e eeuw (coll. Belfius Bank- Koninklijke Academie van België © KAB-GOB).

De hoofdtoegang van de terrastuinen bevindt zich aan de zuidelijke binnenplaats. De ingang wordt gevormd door een monumentale trap die rond 1720 werd gebouwd, de “Grote Trap”. Vier treden tussen twee gebundelde en geriemde pilasters met voluten, leiden frontaal naar een trapmuur versierd met de wapens van abdis Louise Delliano y Velasco. Twee symmetrische traparmen vertrekken naar het eerste terras, dat is ontworpen als een promenade doorheen de hele site.

De “Grote Trap”, ca. 1900 (coll. Belfius Bank- Koninklijke Academie van België © KAB-GOB).

Het tweede terras is toegankelijk via een dubbele trap waaronder een klein bouwwerk met een poort met dakvenster is ingericht. Het bordes is versierd met een cartouche met de drie verstrengelde initialen van Louise Delliano y Velasco.

Het derde en het vierde terras zijn ook bereikbaar via frontale trappen. Het vierde terras is het grootste en vormt een tuin in neorenaissancestijl met centraal een grote vierlobvormige fontein in hardsteen. In het noorden is een beeldhouwwerk in kunststeen een eerbetoon aan de Belgische schrijver Camille Lemonnier en diens romans, waaronder *Un Mâle*, *La Belgique* en *L'Île Vierge*. Pierre-Jean Braecke (1858-1938) maakte dit monument samen met Victor Horta (1861-1947). Het werd op 29.10.1922 ingehuldigd en werd in 1962 gerenoveerd.

De fontein van het vierde terras (foto 2016).

Van het vijfde terras is enkel de rechte trap naar de E. De Motlaan bewaard. Oorspronkelijk strekte het zich tot aan de zuidflank van de huidige laan uit.

Tijdens de restauratiecampagne van de abdij begin 20e eeuw werden de tuinen in neorenaissancestijl heringericht door landschapsarchitect Jules Buysens, wiens ontwerp 04.05.1927 is gedateerd. In 2000-2001 werden ze nogmaals heraangelegd door het bureau van landschapsarchitecten en stedenbouwkundig ontwerpers JNC International (renovatie van de architecturale elementen, tuinbouwkundige werken, herstel van de bodembedekking). De ruimten werden verfraaid met gazons, vormgesnoeide elementen – talrijke kubus- of kegelvormige taxusbomen – en borders, terwijl de trappen van een smeedijzeren borstwering werden voorzien. De terrassen beschikken over verscheidene zitruimten (hardstenen banken).

Zicht op de tuinen vóór de grote restauratiewerken, ca. 1900 (coll. Belfius Bank- Koninklijke Academie van België © KAB-GOB).

Naast de terrastuinen en het grasveld van de *Promenade van de Abdissen*, beschikt Ter Kameren ook over een meer beboste groene ruimte rond de Eendenpoel, ten oosten van de kerk en de kapittelvleugel (Plan A-25). Deze ruimte ligt gedeeltelijk op de helling naar de E. Duraylaan en is bezaaid met groepjes bomen en hagen. Hier bevinden zich een monument voor de Belgische dichter Valère-Gille (1867-1950), een bronzen medaillon (verwijderd) op een bakstenen muurtje (V. Demanet, 1948), en een stele voor de Elsense schilder Louis Clesse (1889-1961), een bronzen medaillon op een drager in ruwe steen (R. Cliquet, 1964). Op de oostmuur van de kapittelvleugel (aanvankelijk op een bakstenen en natuurstenen muurtje aan rand van de Eendenpoel) is een bronzen medaillon (R. Cliquet, 1975) een eerbetoon aan de Elsense schilder Henri Logelain (1889-1968).

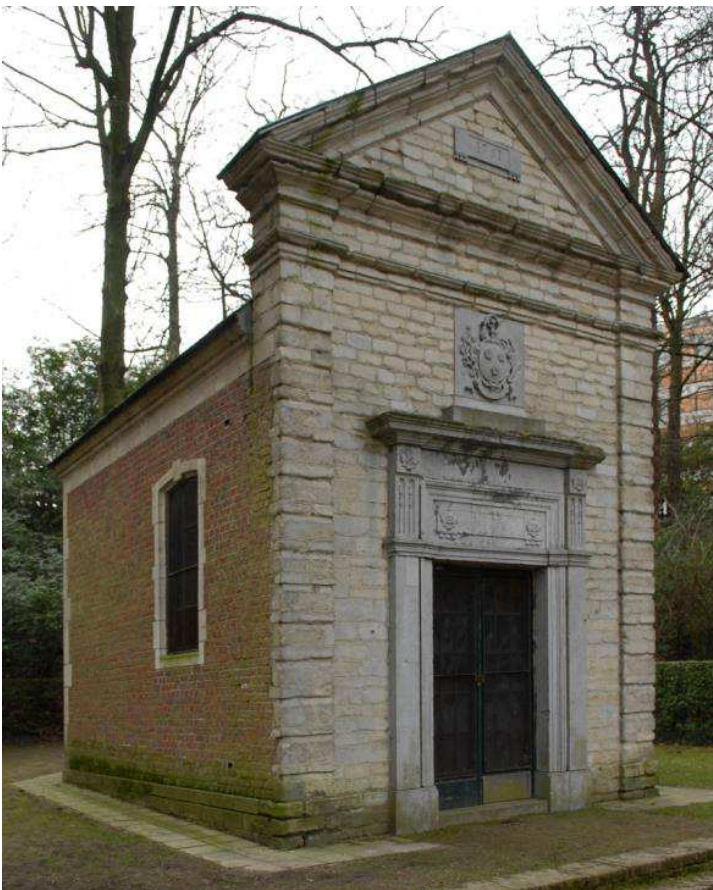
Aan de noordkant van de site, tussen de Munsterstraat en de Rode-Kruissquare, wordt het grasveld doorkruist door dolomietpaadjes (Plan A-26). Er staan ook enkele mooie bomen, onder meer een gewone plataan met een omtrek van maar liefst 327 centimeter. Daar bevindt zich een gedenkmonument (1937) voor luitenant-generaal Baron Dossin de Saint-Georges (1854-1936), een held uit de Eerste Wereldoorlog; het bronzen borstbeeld is gemaakt door E. de Bremaecker, de bas-reliëfs die de slag van Sint-Joris bij Nieuwpoort en de terugtocht van Antwerpen voorstellen, zijn van de hand van J. Berchmans en Lucien Hoffmann, terwijl de hardstenen architectuur een ontwerp is van de Brusselse stadsarchitect François Malfait.

De Sint-Bonifatiuskapel

Een aan de heilige Bonifatius toegewijde kapel neemt het zuidelijke uiteinde van de tuinen in, in het verlengde van de *Promenade van de Abdissen* (Plan A-27). De kapel werd herhaaldelijk verplaatst maar stond oorspronkelijk in het midden van het landbouwgedeelte. Volgens de overlevering zou ze zijn gebouwd op de plaats of op de fundamenten van het gebouw waarin de heilige Bonifatius tussen 1242 en 1261 zijn intrek had genomen. De kapel werd gebouwd op initiatief van abdis Joanna de Penin (1599-1642). In de tweede helft van de 18e eeuw, onder abdis Séraphine Snoy, werd de kapel, en vooral de gevel, volledig verbouwd in Lodewijk XVI-stijl. Na de aanleg van de E. Duraylaan in 1910 werd ze door de nieuwe verkeersader van het kloostercomplex afgescheiden. In 1917 werd het vervallen gebouw gered door minister Auguste Liebaerts, die het liet ontmantelen en heropbouwen in de tuinen van het kasteel Ter Linden in Ternat (Vlaams-Brabant). Tijdens de restauratiewerken van de abdij werd het kleine gebouw opnieuw naar de tuinen overgebracht, en in 1931 werd de kapel aan het uiteinde van de *Promenade van de Abdissen* heropgebouwd. Ze heeft een rechthoekige plattegrond en een veelhoekige koorafsluiting onder een dak met vijf dakschilden. De witstenen gevel wordt omlijst door twee pilasters waarop een hoofdgestel en een fronton met het jaartal 1781 rusten. De deur heeft een hardstenen omlijsting bekroond door het blazoen van Séraphine Snoy en haar devies – *Amor et Fides*.

De Sint-Bonifatiuskapel (foto 2016).

Het wapenschild van abdis Séraphine Snoy, 1757-1794 (foto 2016).

Bescherming 30.06.1953, 06.05.1993.

Bronnen

Publicaties en studies

COEKELBERGHS, D., *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen, Provincie Brabant, Kanton Elsene*, I en II, Brussel, 1979, pp. 13-15.

COOMANS, Th., *L'abbaye de Villers en Brabant. Construction, configuration et signification d'une abbaye cistercienne gothique*, Brussel, 2000.

DEGRAEVE, A., "De archeologische opgravingen ter hoogte van de eetzaal van de Terkamerenabdij", in: GUILLAUME, A., MEGANCK, M., *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel. 19. Brussel – De Louizalaan*, Brussel, 2010, pp. 46-51.

DELEVOY, R.-L., CULOT, M., VAN LOO, A., *La Cambre 1928-1978*, Brussel, 1979.

DES MAREZ, G., *L'abbaye de La Cambre*, Brussel, 1922 (Publications de la Ligue des Amis de La Cambre, I).

DES MAREZ, G., *La suppression de l'Abbaye de La Cambre et la dispersion de son trésor*, Brussel, 1923 (Publications de la Ligue des Amis de La Cambre, V).

DES MAREZ, G., *Guide illustré de Bruxelles. Monuments civils et religieux*, Brussel, 1928, pp. 365-372.

DEMEY, Th., *De Ter Kamerenabdij*, Brussel, 2002 (Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis, 32).

EECKHOUT, J., GALAND, A., *Analyse dendrochronologique des charpentes de l'abbaye de La Cambre*, Université de Liège, onuitgegeven rapport, november 2005.

FELIX, J.-P., *Historique des orgues de l'abbaye de la Cambre puis paroisse Notre-Dame de la Cambre et Saint-Philippe de Neri à Ixelles*, Brussel, 1986.

GUILLAUME, A., MEGANCK, M., *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel. 15. Elsene*, Bestuur Monumenten en Landschappen – Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel, 2005, pp. 70-85.

GUILLAUME, A., MEGANCK, M., *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel. 19. Brussel – De Louizalaan*, Bestuur Monumenten en Landschappen – Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel, 2009, pp. 38-61.

Les jardins de l'abbaye de la Cambre (1720-1993). 270 années de péripéties, Brussel, 1993.

LAURENT, R., *De goederen van de abdij van ter Kameren in Brabant: Kaartboek, 1716-1720*, Brussel, 1996 (Cartografische en iconografische bronnen voor de geschiedenis van het landschap in België).

MEGANCK, M., *Le Patrimoine monastique en région bruxelloise. Intégration dans la ville contemporaine*, CFC Éditions, Brussel, 2009, pp. 39-54.

MEGANCK, M., "Archeologische prospectie in de Ter Kamerenabdij. De geheimen van een dichtgemetselde poort (1723)", *Brussel Erfgoed*, 17, december 2015, pp. 56-61.

MEEUWISSEN, E., *Le dépôt de mendicité de La Cambre (1810-1872)* (licentiaatsverhandeling), Université Libre de Bruxelles, 1981.

PIERRON, S., *Les monastères de la forêt de Soignes*, Brussel, 1925 (Publications de la Ligue des Amis de La Cambre, VI).

RYCKMAN DE BETZ, baron, THIBAUT DE MAISIÈRES, abt, DANSAERT, G., *L'abbaye cistercienne de La Cambre. Étude historique et archéologique*, Antwerpen, 1948.

SOSNOWSKA, Ph., "Onderzoek op een bijgebouw van de abdijvoeve van Ter Kameren (18de eeuw)", in: GUILLAUME, A., MEGANCK, M., *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel. 15. Elsene*, Brussel, 2005, pp. 80-83.

TERLINDEN, Ch., *La vie à l'abbaye de La Cambre*, Brussel, 1923 (Publications de la Ligue des Amis de La Cambre, III).

WAUTERS, A., *Histoire des environs de Bruxelles ou description historique des localités qui formaient l'annexion de cette ville* (nieuwe uitgave van de oorspronkelijke tekst van 1855), IXa, Brussel, 1973, pp. 80-127.

Tijdschriften

COOMANS, Th., "The Medieval Architecture of Cistercian Nunneries in the Low Countries", *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB)*, 103/3, 2004, pp. 62-90.

DE BORCHGRAVE D'ALTENA, J., "Les sculptures du pignon de l'église de Notre-Dame de la Cambre", *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles*, 40, 1936., pp. 226-229.

DEGRAEVE, A., EECKHOUT, J., GUILLAUME, A., MEGANCK, M., SOSNOWSKA, Ph., “L’ancienne abbaye de La Cambre: aperçu des recherches récentes”, *Archaeologia Mediaevalis*, 29, Gent, 2006, pp. 42-46.

DEGRAEVE, A., “Sondering in de Ter Kamerenabdij, Elsene: de oudste constructies van het klooster blootgelegd”, *Archaeologia Mediaevalis*, 31, pp. 43-44.

DES MAREZ, G., “L’abbaye de la Cambre. Historique, description, projets de transformation”, *Tekhné*, 1911, pp. 441-452.

GUILLAUME, A, MEGANCK, M., “Le mur d’enceinte de l’ancienne abbaye de La Cambre”, *Cercle d’Histoire de Bruxelles et Extensions*, 23e jaargang, 2e trimester, juni 2006, pp. 21-23.

“L’Institut supérieur des Arts décoratifs”, *La Cité*, VII, 1928, 3-4, pp. 33-52.

MEGANCK, M., SOSNOWSKA, Ph., “Van abdijhoeve tot particuliere woning”, *Historische Woonsteden & tuinen*, 150, 2006, pp. 10-15.

NOTEBAERT, A., “Les débuts de l’abbaye cistercienne de La Cambre (1201-1232)”, *Hommage au professeur Paul Bonenfant (1899-1965)*, Brussel, 1965, pp. 177-186.

NOTEBAERT, A., “Abbaye de La Cambre, à Ixelles”, *Monasticon belge*, IV, 1968, Luik, pp. 441-468.

Kaarten / plannen

Archief OCMW Brussel, Kaarten en plannen, Sint-Jan 51.

Archieven van het Nationaal Geografisch Instituut, Kaarten en plattegronden; iconografisch fonds.

Archieven van de parochie Ter Kameren, Speciale Dossiers; plan van De Bruyn (1810).

Algemeen Rijksarchief, Kaarten en plattegronden in handschrift, 2159, 3056, 8676/A.

Algemeen Rijksarchief, Kaarten en plattegronden in handschrift, 643, 1466.